ТОМЕ БУКАЕСКИ

ПУТОВАЊЕ ДО СВАНУЋА

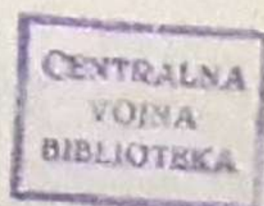
РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА ОСАМДЕСЕТ ОСМА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

Томе Буклески

Путовање до свануħа

БЕОГРАД 1968.

Наслов дела у оригиналу

ТОМЕ БУКЛЕСКИ

ПАТУВАЊЕ ДО ДЕНОТ

Издање *„КОЧО РАЦИН“*, Скопје — 1963.

Превео са македонског

МИЛОРАД ВУКАДИНОВИЋ

СВИМ МОЈИМ ДРУГОВИМА КОЈИ ЖИВЕ У ОВОЈ КЊИЗИ

А У Т О Р

МИСАО да оживим сећања на дане у тиранском и елбасанском затвору узбуђивала ме је скоро двадесет година. Избледеле странице записа из тих дана врло често су ме подсећале на неизвршену обавезу и повећавале мој немир. Сачинио сам их да не заборавим, крио их, чувао а они су доста дуго били само моји и све блеђи. Питао сам се: имам ли права да оставим таквим моја сећања на младост, моје другове, затворске решетке, дрвена вешала, на наше ослобођење и повратак?

Странице које следе у књизи су моја исповед; у њима је све онако како је онда записано, у тренуцима доживљавања. Оне исказују не само догађаје већ и моје осећање света, моја опредељења, степен моје тадашње револуционарности и другожељубља — моју младост. Објављујем их такве јер су наше другарство, заједничка борба, порази и прегнућа одолели снагом нашег убеђења свему ономе што доноси време и што се често неједнако мери. У том смислу тадашњи наши дани нису за мене прошлост већ још увек нешто што ме и данас узбуђује снагом идеала. Можда је то моја пристрасност, али ти дани проведени у тиранском и елбасанском затвору са друговима Црногорцима, Албанцима, Србима, Македонцима, када је смрт

могла да дође за сваког од нас и са јутром и са вечери, за мене имају снагу необоривог доказа да револуционери у ковању братства могу да остваре чак и оно што се често чини немогућим.

Можда ће се многе ствари у књизи данашњем читаоцу учинити невероватне или измишљене, а некоме и чудне. Желим да уверим свакога коме дође ова књига у руке да је све у њој записано онако како се заиста десило, јер сам ја у моменту записивања био само сведок, а не и писац који измишља. Невероватно је у ствари богатство живота, а не плод маште писца.

Иницијативу „Војног дела“ да објави ове записе на српскохрватском језику примио сам као признање не само мени као записивачу, већ и друговима који су се са мном борили, посебно онима који никад ове записе неће имати у рукама.

Т. Б.

22. АПРИЛ 1942. ГОДИНЕ

Сунчан, ведар и топао пролетњи дан. Не памтим да је сунце икада грејало тако лепо као данас. Озелениле су шуме, расцветало воће, распевале се птице — буди се нови живот.

И баш данас, овог пролетњег дана, испуњеног људском вером и надањем, градом се пронела вест: италијански карабинијери хапсе. Затворили су Јанчицу, Дрркчета, Пепија, Владу . . . Пожурио сам да се нађем са друговима, да дознам шта се догађа. Само што сам прошао угао улице која води према чаршији, зауставише ме два карабинијера и тумач Латив и без речи поведоше. Шта ли је сада ово? Значи, и ја сам ухапшен? Бар овог тренутка нисам се надао, нисам очекивао овакво нешто . . .

Овог пролећа требало је извршити велике припреме да би се остварили планови који су разрађени још у току зиме. Сви смо били преокупирани тим задужењима и просто није остајало времена да се размишља и о оваквим евентуалностима.

Потпуно сам збуњен. Карабинијери ме воде улицом која води према станици. Тумач Латив нешто шапну једном од њих; они застадоше, затим скретоше лево и уђосмо у двориште. „Где стану-

јеш?“ — упита ме тумач. Показао сам му врата пред којима смо застали: „Овде, у овој кући“ — рекао сам.

Ушли смо унутра. Почеше да врше претрес. Испретурали су целу кућу, али ништа нису нашли. „Хајде, пођи ћеш са нама“ — рече ми тумач. Изашли смо на улицу и продужили према Чивлит-махали, прошли смо реку Сушицу и ушли смо у карабинијерску станицу. Пре рата у овој згради била је жандармеријска станица. Никада нисам хтео да пролазим поред ње, заобилазио сам је. Према овој кући одувек сам осећао одвратност помешану са страхом. Слушао сам, а сâм сам знао да у њу затварају грађане, да туку и муче људе. Њоме су страшили становништво. Па чак и мени, док сам био дете, да би ме умирила, мајка је говорила да ће ме одвести у жандармеријску станицу.

У њој је у то време био жандарм Челик. Цео град је дрхтао од њега. Без разлога је по сокацима тескобне касабе тукао људе. Жандарм Челик је и нас децу јурио по ненасељеним утринама сиромашне варошице. У тој трци са неодраслом децом, често гладном и оскудно одевеном, испољавао је своје јунаштво, тукући свако које би ухватио. Од ове куће све више и више сам страховао и мрзео је. И, ево, сада жандармерију је заменила окупаторска карабинијерија.

Први пут сам ушао у њу. Преко чардака увели су ме у једну просторију. Платнене завесе покривају два прозора; три гвоздена кревета застрта су војничким ћебадима, у ћошку један сто и неколико столица. Навикоше ми се очи на мрак

па препознах другове: на једном кревету седе Јанчица и Пепи, на другом Дракче и Владо. Карабинијер који ме ухапсио мало постоја а затим изађе. Као у магновењу учинило ми се да смо остали сами у соби. Сео сам на столицу поред стола. Нико не проговара ни једну реч нити се међусобно гледа. Сви су узели на нишан по једну тачку и никако да одвоје очи од тог невидљивог циља.

— „Зашто ћутите, кажите нешто" — хтео сам да започнем било какав разговор. Али истог тренутка загрме један снажан глас: „Ћути, зашто сам ја овде?" Занемео сам. Нисам приметио карабинијера који се био навалио на кревет иза Пепија. С времена на време сусретали су се наши погледи. Пепи покушава мимиком да ми нешто каже, али не могу да га разумем. Отворише се врата и уведоше Сандета „Беличота". Он седе на столицу до мене. Одмах за њим угураше Сандета Пејовског и Живка Туфека.

Поново ми се поглед срете са Пепијем. Мучим се да схватим шта жели да ми каже: да ли је дошло до некакве провале, можда је пронађен илегални материјал, да ли је нешто откривено или се ради о обичној рацији?!

Пре недељу дана ухапшена је група дражићеваца; држали су их неколико дана у затвору а затим су их пустили. Можда су нас они потказали. Појединости о нама и нашем раду не знају, али да смо комунисти у то су сигурни. Док ми се ове мисли врзмају у глави, стално гледам Пепија и мучим се да разумем шта хоће да ми каже. На крају сам схватио. Показује ми песницу и стеже

уста. Значи, ако у истрази будем имао добро држање, треба да покажем песницу, а ако се догоди да нешто признам да покажем прст. Дадох до знања да сам га разумео.

Дванаест је сати. Ручак. У одају уђе један карабинијер и позва Јанчицу. Почиње саслушавање. Сваког тренутка очекујем да чујем ударце и вику. Јанчица се враћа. Показује нам песницу. Добро је. Карабинијер потом одведе Пепија, па Владу. Сви до сада показују песницу. „Томе Буклески...“ изведоше и мене. Нешто као да ме штрецну. Пред очима су ми песнице па морам и ја да је покажем, на шта бих личио ако покажем прст.

Карабинијер ме уведе у канцеларију. На столици иза пространог великог стола седи капетан, командант карабинијера у Кичеву. То је постарији човек, веома дебео и тешко покретан. Одмах до њега седе Барикадо, агент карабинијера и тумач Латив, а у другом углу један карабинијер води записник на машини. Генералије: име и презиме, занимање, име оца и мајке — до ситнице.

Командант ме директно упита:

— Кажи шта знаш о активности комуниста у Кичеву. Одговорио сам без много размишљања:

— О таквој активности уопште ништа не знам.

— А да ли знаш ко су комунисти у Кичеву?

— Не знам, и нисам чуо о таквим стварима.

— Ми знамо да у Кичеву постоји таква организација. Помогните нам да је откријемо и обећавам вам да ћемо вас одмах ослободити.

— Верујте ми, ја о таквој организацији први пут чујем.

— Ја знам да ви нисте комунисти, ви сте још деца, вас су само обманули они прави комунисти; вас бацају у ватру а они се крију. Само нам кажи који су и ево одмах идите кући. Ја знам да сте ви сви добра деца.

На оваквим питањима и одговорима завршило се прво саслушавање. Вратише ме у одају. Још пред вратима стегао сам песницу да ми је „готова" па је показах друговима при уласку, а они се осмехнуше. Сео сам на исто место. Истрага продужује са другима.

Врло чудна истрага! Је ли могуће да су Италијани толико наивни?! Када сам ушао у канцеларију, мислио сам: сад ће почети и кости да ми се тресу. А шта се десило?, Разговор као у берберници. Па зар толико не знају како се води истрага . . . Да не пренаглим, ово је, можда, само почетак и њихова . . . италијанска тактика: прво полако, на леп начин, а после . . .

Прво саслушавање је завршено. Сви смо у соби. Осам сати је, увече. У собу поново уђе карабинијер. Позва нас и све уведе у капетанову канцеларију. Застали смо испред његовог стола. Уморан је и једва дише. Истим тоном поново је почео да нас убеђује: „Ја знам да сте ви добри младићи и нећу дозволити да вам се догоди било шта рђаво. Ви ми само кажите ко су руководиоци Партије — они који вас лажу, и одмах ћу вас ослободити". Слежемо раменима и одговарамо да ништа не знамо. Капетан наставља са истом тактиком: „Ви сте млади, имате мајке, сестре, кућу; зашто да нисте на слободи. Ја знам да ви нисте криви, други се крију иза вас. Помогните нам ол-

мо да дознамо ко су, да бих могао и ја вама да помогнем, одмах да вас ослободим". Са наше стране поново је следио исти одговор. Капетан је и даље инсистирао на свом обећању. На крају нам рече да размислимо па ће поново разговарати са нама.

Извели су нас из канцеларије и задржали у ходнику. Истрага је прошла сасвим лако, чак неозбиљно. Да ли нас капетан заиста сматра недораслом децом која могу да се обмањују лепим причама и обећањима или се иза свега тога крије нешто друго? Размишљам и све ми се чини да ће нас пустити, јер нису ништа пронашли, немају никакво признање. По свему изгледа да ништа не знају. Просто очекујем да капетан изађе из канцеларије, још једном да понови исте приче и да нас ослободи. Али уместо њега, из суседне просторије изађе десетак наоружаних карабинијера, постројише нас по двојицу, затим изведоше у двориште и поведоше уском улицом, што се у свом сиромаштву са муком пробија према чаршији. Пред самим мостом на Сушици скренусмо лево. Сви ћутимо, не знамо куда нас воде. Улице су потпуно пусте, нема живе душе. Дубока ноћ, тишина. Чује се само ехо карабинијерских цокула што мукло боду наслаге песка, који је годинама, по овим утринама, наносила Сушица. Још док смо били деца, када смо бежали из школе, овде смо проводили време. Хватали смо рибе, играли лоптe, прскали се, одвраћали јазове и правили воденице од песка. Једно детињство остало је сачувано ту, у овом меком простору песка и памћења.

А сада, у глуво доба ратне ноћи, опкољени карабинијерима, опет газимо по истом песку, и не знамо куда нас воде. Поред Сушице стигли смо до жељезничког моста. Овде се завршава варошица, а даље путеви воде за Крушево. У околна села или у планину, куда нас воде у ово доба ноћи? Једном пешчаном стазом попели смо се на са̑м мост и продужили смо десно, железничком пругом. Сада ми је јасно: воде нас у касарну. Али зашто опет тамо? Ако смо за затвор, у граду их има два: у карабинијерској станици и стари затвор.

Док су ми се ове мисли врзмале у глави, увели су нас у круг касарне. Све је замрачено. Војници из дивизије „Фиренца“ спавају, касарнским кругом крећу се само дежурни војници и официри. Један од дежурних нам приђе. Кратак разговор са једним од карабинијера и преко круга уведоше нас у једну мању зграду. Мрачно је, не види се ни прст пред оком. Један војник упали батеријску лампу. Танак млаз њене светлости проби се тесним и стрмим степеницама којима смо се спустили у подрум, омању просторију од бетона, потпуно празну, са двоје ниских врата: једна су до самих степеница а друга на супротној страни. Карабинијер откључа прво једна а затим друга врата. Пред нама се указаше два тесна бункера. Слаба светлост није се даље пробијала; четворица смо у једној а остали у другој ћелији. Карабинијер закључа врата и оде.

Ову касарну сви добро познајемо. Пре рата смо у њу више пута улазили. Али због мрака а вероватно и збуњености уопште не знам где, у

којој згради се налазимо. Стравична тама, ништа се не види. Не знам ко је све са мном. Знам само да сви стојимо један поред другог, поред врата. Плашимо се да закорачимо у тмину која се увукла у ову непознату просторију. Не знамо колика је, да ли смо сами или има још неко у њој.

Мало смо се повратили од прве ошамућености. Шапатом питам: „Другови, ко је овде?“ . . . Драги Богески, Санде Пејоски и Живко Туфек. Полако, ослањајући се руком о зид, обилазимо просторију, отприлике широку три и дугу три метра. У једном углу напипасмо нешто меко, изгледа да је слама. Развукли смо је и поседали; боље на слами па макар и нечистој него на хладном бетону. Не могу да заспим. Кроз главу ми пролазе мрачне мисли. Почињем озбиљније да схватам положај у који смо запали.

Док сам био на слободи, никада нисам посумњао у своје снаге, био сам уверен да сам припремљен за све. А сада, да ли ме помало не хвата страх од те помисли? Да те издадне снага и да попустиш, да нас одведу у неки затвор у Албанију или у Италију, далеко од родног Кичева, ко зна куда? Све ми се овакве мисли врзмају у глави, не могу од њих да се ослободим. А можда и претерујем. Ово је сигурно резултат сопственог неискуства. Први моменти су најтежи а после се човек привикне. Морају се прикупити снаге и издржати све тешкоће, па какве год биле. И другови не спавају, осећам по дисању. Да имамо било какво осветљење, много лакше би прошла ова ноћ кошмара. Не сећам се како сам заспао.

Када сам се разбудио, другови су били већ устали и сва тројица стоје испод прозорчића утиснутог у десном углу тавана. Ноћас нисам приметио ово прозорче, а и сада се, кроз његов отвор, са муком и једва приметно пробијају зраци дневне светлости. Подигао сам се до гвоздених решетака прозора и сада сам успео да се оријентишем — налазимо се у подруму испод некадашње војне пекаре.

Девет сати. Дежурни карабинијер нас је извео напоље и преко касарнског круга одвео до умиваонице; у кухињи смо добили по порцију војничког следовања, а затим смо се поново нашли у ћелији. Око ручка у нашу ћлију су довели Љуба Стиховића. Прича нам да је и са њим истрага текла невезано као и са нама. Теретили су га за некакво писмо које је пронађено у кочијама Крумета Дукле (он је његовим коњским колима превозио пошту између Кичева и Македонског Брода, који се налазио под бугарском окупацијом).

У другу ћелију, преко пута нас, довели су Крумета Дуклу и Чеду Блажевског.

Карабинијер поново отвори врата и позва нас горе, да узмемо постељину коју су нам донели од куће. Сада смо прострли сламу по бетону па је покрили ћебадима; ћелија је добила лепши изглед, а могло је и комотније да се седи и лежи. Али је ово истовремено изазвало још веће сумње да ћемо тако брзо изаћи из овог подрума. Поседали смо по постељи и отпочео је разговор о јучерањем дану. Анализирамо детаље и тражимо узрок нашег хапшења. Утврђујемо појединости о истрази, како је

текло саслушавање, кога су шта питали, шта им је одговорено итд.

У разговору дан је неосетно прошао. Нашу ћелију мрак је брзо умотао у свој непрозирни вео. Кроз прозорче још се назире последњи одсјај сунца на заласку, а нас већ покрива мрак. Још мало па ће наступити потпуна тама, као прошле ноћи. Мрак са собом доноси тишину, шутњу, престају разговори, не видиш ништа пред очима и тера те на размишљање. А шта може да се мисли у оваквој ситуацији осим да се човеку у глави врте тамнице као што је ова ћелија. И заиста, сивило мрака прекину разговор. Само с времена на време чујем неуједначене и дуге уздахе и превртање са једне на другу страну. Тешка је ноћ, тек сада схватам праву вредност светлости.

Неко корача поред нашег прозорчића и покрећу се гвожђа. Нешто паде у нашу ћелију, кораци се удаљише. „Да ли сте и ви чули, или се то само мени тако учинило?“ — обратио сам се друговима. Устали смо да видимо шта је, запалисмо шибицу. На бетону, испод решетака, нашли смо убачену свећу. Ко може да буде у ово ратно време у касарнском кругу? Војник или официр, други нико! Овај човек као да зна шта значи мрак у затвору, изразио нам је своје саосећање, а из каквих побуда, на крају, и није важно. Запалисмо свећу, ћелија се испуни светлошћу, као да је освануо нови дан. Подигли смо се и поседали на своје лежаје, поново продужи наш разговор. Само да је светла, да се гледамо, а теме се увек нађу. Догоре половина свеће, а ми је меримо као да је од злата. Да ли да је угасимо и другу половину оставимо

за сутра вече. Не, сагласисмо се да је оставимо да догори до краја, јер помрчина убија. И ево, она догорева. Лој се топи и слива по бетону, црвено-жућкаста светлост постаје бледа и бездушна, оста само још парче фитиља, као тамни црвенкасти жар што се мучи између мрака и светлости и гаси као да му се одузима ваздух.

Ова боја светлости подсети ме на једно помрачење Месеца. И тада, памтим, био сам дете, цео муслимански живаљ у Кичеву захватио је велики страх и паника. Према њиховом веровању: ако Алах не ослободи месечину, предстоји пропаст света и зато су све џамије и текије биле преплављене верницима, који су се молили за спас од катастрофе. И ја сам веровао да је то истина, јер сам живео у муслиманској махали, са друговима сам улазио у двориште текије, са страхопоштовањем сам слушао жалосне молитве дервиша а у себи се молио богу да ослободи месечину. И чим се ослободила месечина, настала је заједничка радост, жалосне молитве замењене су веселим песмама и шетњом по сокацима. Тако, ослобођени од страха, људи су се враћали својим кућама.

24. АПРИЛ 1942.

Изморени двема непроспаваним ноћима сигурно бисмо још спавали да нас није пробудило отварање врата наше ћелије. И опет као јуче: кругом до умиваонице, порција војничког следовања и натраг у ћелију.

Тема разговора није више хапшење; прича се о фудбалу, о девојкама, о игранкама и . . . распо-

ложење је много ведрије. Дакле, прву кризу смо пребродили, даље ће бити још лакше. После ручка поново шкрипну кључ у зарђалој брави. Карабинијер нас позва горе, на виђење; одобрили су породицама да нас посете. Мајке, сестре, дошли су сви. Грцају, крију сузе; храбримо их, убеђујемо их да нисмо криви, да ће нас пустити. Не жалимо се ни на шта. Међу њима је и баба Чеде Блажевског, стара је преко седамдесет година, а Чедо је најмлађи међу нама. Окреће се карабинијерима и добродушно им говори: „Шта радите ово, ђубради, што сте затворили децу, кламунисте тражите по другим местима а не у нашем граду". Сви се смејемо. По граду се воде дискусије о нашем хапшењу. Старица је заинтересована за Чеду и ко зна шта све сирота подразумева под именом „кламунисти".

Домаћи су нам причали о новостима у граду и коментарима о нашем хапшењу. Сада то понављамо и препричавамо. Почиње да се смрачује. Опет помрчина, ћутање, досада и размишљање. Да нема ноћи, да је само дан, чини ми се лакше бисмо подносили затвор. Све је утонуло у густу копрену мрака, само повремени уздаси нарушавају привидни мир наше шутње.

Опет хајдучки кораци изнад прозорчета, покретање гвожђа и туп удар на бетону. Свећу смо одмах запалили и продужили трајање дана. Човек нам се вечерас јавио са истим даром и поздравом. Нагађамо ко може бити непознати човек и зашто ово ради.

29. АПРИЛ 1942.

Дани пролазе без икакве промене. Изјутра у умиваоницу, затим у кухињу по следовање и по цео дан у ћелији. Причама разбијамо досаду. Највише нам прича Санде Пејоски, а ми га пажљиво слушамо иако те приче нису нове. Још као дете, по стотину пута, слушао сам их од моје бабе.

Једанаест је сати. Карабинијер отвара врата и позива нас горе. И другови из суседне ћелије пењу се степеницама.

На вратима ходника стоји један млад италијански потпоручник. Сви га познајемо. У Кичеву је од првих дана окупације. По свом држању разликовао се од других официра, стално је замишљен и повучен. Извео нас је у двориште и рекао нам да се прошетамо на ваздуху. После недељу дана први пут сам на сунцу и ваздуху. У дворишту, иза војне пекаре, шетамо сви заједно. Потпоручник је застао на самом углу пекаре. Питам Пепија зашто су затворени Љубо, Санде и Живко По свему изгледа да је грешка. Тражили су Сандета, а ухапсили су Сандета Белича, Сандета Пејоског и Сандета Цалеског из Чифлига. Нису знали ко је од њих онај што га траже. Сандета из Чифлига пустили су, а задржали су ову двојицу. Живко Туфек сигурно је ухапшен уместо Живка Трајковског. Значи, неко је само нешто потказао. Сигурно због тога овако погрешно хапсе.

У дворишту смо се задржали око два часа. Сиђосмо доле, слама преуређена, ћебад истресена, ћелија изметена и добро очишћена. Овде нема ни радника ни чистачица. По наредби потпоручника ово су могли да ураде само војници. А када се чуло

да војници чисте ћелију затвореницима? Неки мисле да је потпоручник добричина, да је жалостив итд, а ја верујем да су његове побуде сасвим другог карактера. Дани пролазе један за другим, некако једнолично и без промене. По свему изгледа да је истрага завршена. Нико нас ништа не пита нити нам говори шта ће урадити са нама. Пролеће наслућујемо, али га тешко осећамо. Кроз мало таванско прозорче сунчани зраци, као кроз цедило, допиру до нас.

1. МАЈ 1942.

У умиваоницу, по следовање ... и враћамо се у ћелију. Гледам Кале, Крушино, винограде, кестење обасуто чистотом јутарњег сунца. У ваздуху се осећа празнична атмосфера. Данас Кичевчани празнују Први мај. То је већ традиција код нас. А ми? И ми ћемо га славити, разуме се, на свој начин и у својим условима. Трудимо се да нам је данас ћелија уреднија; у тој ангажираности време нам брже пролази. Расположење је преко целог дана било добро, празнично.

6. МАЈ 1942.

Једанаест сати. Карабинијер отвара врата, степеницама се пењу другови из суседне ћелије. У ходнику, на истом месту, стоји потпоручник. Поново је дежурни и пушта нас у шетњу, у двориште. Причам Пепију Јовановском да смо прошли пут, при повратку из шетње, затекли ћелију очишћену и уређену. И у њиховој ћелији, каже ми Пепи, било је исто. „Овај потпоручник сигурно

је напредан човек", вели ми Пепи. Ја се слажем са њим. Поматрам војнике по касарнском кругу, и они нас гледају. Ко зна шта све мисле о нама. Сетио сам се свеће. Чини ми се да бих по лику, по погледу у очима, познао човека који нам их је убацивао иако га никада нисам видео. Уверен сам да би се сâм издао, само ако би се сусрели наши погледи.

Овде се креће много војника, али међу њима нисам срео онога којега тражим, онога што нам је дотурао свеће. Пажњу ми привуче потпоручник. Када бих могао мало боље да му се загледам у очи! Он ни данас није заборавио да нас изведе на ваздух, а ниједан до сада није то урадио. Само, зашто он то чини, читаво време стоји на углу и посматра нас? Прошла су два часа, треба да се вратимо у ћелију. На повратку прођох поред њега, али ни сâм не знам зашто сам једноставно погнуо главу и нисам успео ни очи да му видим. Ћелију смо, као и прошли пут, нашли потпуно чисту.

9. МАЈ 1942.

Четири часа после подне врата се откључавају. Карабинијер позива једног од нас да пође горе. Изађе Живко Туфек. Шта ли ово значи, куда су га одвели? Значи, истрага се наставља. Можда ће сада отпочети са батинањем, а можда ће нас и пустити? Једног по једног ће нас заплашити, потражити гаранцију да ћемо бити лојални. А и зашто да нас држе, ништа нису открили . . . Док су се водили овакви разговори, Живко се врати. Смеје се, а рукама покрива главу, нема више његове

бујне замршене косе, ошишан је као регрут. Чудно му је, јер ко зна од када се није ошишао до саме коже. И нама је некако чудан, смешан, одавно га нисмо видели оваквог. Једног по једног све нас шишају. И ја излазим. Поред самих врата чека један војник са машином у руци. Сео сам на столицу, војник поче да ме шиша. Око мене гомила косе: црне, смеђе, плаве! Препознао сам косу Сандета Белича, разликује се од других, такорећи сва је бела па се пресијава као свила.

Зашто нас шишају? Због пуштања сигурно не. Ако нас даље држе овде, не би имало потребе да то чине... Негде ће нас одвести, у неки затвор или логор.

12. МАЈ 1942

Осам сати увече. Врата се отворише. У ћелију улази дежурни карабинијер, постарији човек, добродушан. Чини нам се као да је мало припит. Пита нас:

— Како сте?

— Ево, као што видиш.

Приближује се постељи.

— Нешто ћу вам рећи, само немојте ме издати.

Обећасмо.

— Истрага је завршена, предати сте војном суду. Сутра изјутра воде вас за Тирану, тамо ће вам судити. Тражите адвоката да вам помогне, иначе могу и да вас осуде. Жалим вас. И ја имам толику децу...

Неко као да ме удари по глави. Сматрао сам да је криза пребројена, а сада ова вест, која збуњује. Тирана, Албанија, војни суд, пресуда;

далеко од своје земље. Ћутимо. Карабинијер, такође. Зашто да нам суде? Немају никакво признање. Уосталом, нека буде шта хоће. Чим нас до сада нису пустили, било је нормално ово очекивати. Питамо карабинијера да ли наше породице знају да ће нас одвести у Тирану. — „Не знам, до сада никоме ништа није речено". Молимо га да им јави, бар толико да знају где се налазимо, да би предузели неке мере.

Карабинијер изађе и после десетак минута поново се врати. У руци носи флашу вина „кјанти". Нуди нас. „Попијте, вино помаже". За трен смо испили оба литра. Поново је пошао у кантину и донесе нам још једну флашу. Сви смо припити. Дајемо му новац да нам донесе још једну флашу, овог пута хоћемо ми њега да частимо. Неће да прими новац. „Ја ћу да вас частим". Донео је још једну флашу од два литра. Сви смо пијани. Неки су полегали, певамо, вичемо, говоримо свашта. Питамо га да ли је ово рекао и друговима из суседне ћелије. — „Не, сад ћу им рећи". — „Отвори врата, да им то ми кажемо"! Он се сагласи. Пијан је и не зна шта ради. Отворио је врата. Измешали смо се у тамном простору. „Другови, сутра идемо за Албанију". Смеју нам се, не могу да схвате када и како смо се опили. Дајемо им флашу: „Попијте". Некако смо се разумели.

13. МАЈ 1942.

У рану зору, још мамурне, разбудила нас је група карабинијера која је изненадно упала у ћелију. „Само одела, све друго оставите". Попели

смо се у горњи ходник. Овде су и остали другови. Пред вратима један камион и још неколико карабинијера. Двојицу по двојицу везују у ланце и изводе нас у двориште, поред камиона. Имамо осећај да нас воде некуда да нам суде и да нас униште.

Мотор забруја и камион пође. Нас десет везаних и седам карабинијера. Иза бодљикаве жице, са друге стране, на цести, стоје мајке, сестре, остала родбина; дознали су па дошли да нас испрате. Не можемо да се поздравимо, а они не смеју да нам се приближе нити било шта да нам дадну. Идемо само са оним што нам се затекло у џепу. Довикују нам да се не плашимо, да ће учинити све што могу. И ми их храбримо да се не брину.

Градске улице су празне.

Људи још спавају, изузев шегрта који су устали раније да очисте и припреме дућане.

У Кичеву је главна улица кратка — прошли смо је као у магновењу. Прешли смо преко моста на Сушици и за собом оставили градско гробље и последње куће града. Кроз задњи отвор камиона гледам Кичево, упијам у се последње слике града. Иза нас је већ и завој код хана Петреско, видимо још само црепове високих кућа, Кале, Илиницу, Крушино . . . Мучи ме мисао: да ли ћу моћи, када ме обузме жеља и туга, да зажмурим и затвореним очима гледам мој град са којим се данас растајем? Стотину сећања: детињство, младост, борба; растајем се са свим оним што је до овог часа било мој живот . . .

Нико ни речи не говори, сви смо утонули у своја размишљања. Одједном неко поче да пева:

„Радници, раднице . . .“ Прихватамо песму. Карабинијери нас зачуђено гледају и ко зна шта мисле: иду у затвор, чека их суђење, а они певају. Песма се наставља, једна за другом . . . Ови што нас спроводе не знају македонски. То нам омогућава да певамо револуционарне песме и да говоримо о свему.

Идемо поред Треске. Овај пут повезује Кичево са Копачијом. Овде постоји добра партијска организација и доста симпатизера. Приближавамо се Извору. Сетио сам се поруке коју су нам упутили другови док смо били у Кичеву. Поново се роди искра наде. Ипак, можда ћемо остати овде. Другови су најавили да ће, уколико Италијани покушају да нас пребаце у Албанију, организовати напад и ослободити нас. Реално, таква акција је скоро немогућа. Вест о нашем пребацивању чули смо тек синоћ, пред сам полазак. Није се имало времена и могућности за било какве припреме. Али нада се родила и она нас стално прати на путу од Извора, преко Јаме, све до Дебра. Свака оштрија кривина или мало гушћа шума поред пута чини ми се да је место заседе и у сваком тренутку очекујем да пукне пушка, да поскачу другови из заклона, па и сâм већ заузимам најзгоднији положај како бих могао најлакше да скочим и да се придружим савлађивању карабинијера. Стижемо у Дебар. Нестале су све наше наде. Сада причамо о томе шта је ко размишљао о нападу, док смо пролазили Јаму. Различите варијанте. Неке су чак много духовите и интересантне. Смејемо се и правимо вицеве.

Улазимо у Стругу и продужујемо за Албанију. Попели смо се на врх планине Ћафа Сан.

Пажњу му привуче прекрасни поглед на Охридско језеро. Разиграни таласи и плавозеленкасте боје као да обележавају дубине и токове воде у огромном пространству, које се купа у руменилу јутарњих сунчаних зрака који се распрскавају по околним брежуљцима. Веома леп дан. Данас први пут видим сву лепоту овог језера.

Врх на планини Ћафа Сан у ствари је граница између наше земље и Албаније. Спуштамо се кривим серпентинама, идемо кроз туђу непознату земљу. Опет ћутање, нема песме ни шале. Поново размишљамо. Пред очима ми је мрачна ћелија у кичевској касарни. У њој бих издржао и стотину година. Мрачна, влажна, мала, али је бар у Кичеву.

Навиру ми сећања на дане детињства и прве младости. Знам шта значи бити комунист. Знао сам да револуционари добар део свог живота проводе по затворима, у логорима, у интернацији. Одушевљавао сам се ликовима бораца: њиховим држањем пред класним непријатељем, борбом у затворима, интернацији . . . Одувек сам желео и ја да прођем такав пут, да се челичим кроз такве борбе. Знао сам да се једино тако постаје револуционар. Ево, дошло је и то: воде ме везаног, на суд, у туђу земљу. Али да ли су те моје жеље биле реалне, да ли сам ја знао шта значи суд, батине, робовање у најлепшој младости. Да ли сам заиста задовољан што ми се испунила жеља — да издржавајући полицијску тортуру и робију постанем револуционар; да ли је задовољство у пролећу живота лежати у затвору и тако се челичити као револуционар. Или, можда, жалим што

нисам на слободи, са вољеном девојком, у Кале, на корзоу, на игранци, на састанку; са друговима на игралишту, симпатизери да ме носе на рукама, кући у чистој постељи да спавам.

Да ли ме овог тренутка не хвата страх од помисли да се не поколебам... Да ти суде, а ти да си задовољан зато што си имао добро држање; на робији да продужиш да радиш и да се бориш, до краја да останеш веран и одан борби. Младост и љубав да посветиш револуцији и Партији. Јединиг циљ у животу да ти буде борба и слобода... И некада, можда, ако се вратим у слободну земљу, бићу задовољан самим собом, постигнутим животним циљем, имаћу шта да причам о свом животу и то ће ми бити животна радост; пут протекле младости и истинског живота.

Слушао сам о Митровици, Лепоглави, Билећи, о раду комуниста у тим казаматима. Знам да се тако постаје борац. Сада не смем да поклекнем пред тешкоћама, не смем да западнем у малодушност и очајање. То би била капитулација- издаја. То би значило да сам као комуниста обмањивао Партију, да сам лагао другове који су ме васпитавали и оне које сам ја васпитавао. На крају, то би значило да сам обмањивао и самог себе. А када и где се добија права оцена о једном комунисти? Свакако, у оваквим условима. У том случају да ли могу да дозволим да капитулирам, да не будем више оно што сам био и оно што мислим и осећам да јесам...

А, да би могао да причаш о свом пређеном путу, о бурама кроз које пролазиш, треба да се вратиш. Да ли ћемо доживети да се још једном

вратимо у Кичево, неће ли нас једног дана све поубијати. И тада шта? Ништа. Нико неће знати где смо оставили своје кости, а камоли да прича о нашем држању, о нашој борби, оданости Партији и народу . . .

Идеал због којег сам припао овој партији био је комунизам и, као што сам ја растао, тако је растао и он, заједно са мојим сазревањем и формирањем. Значи, мој идеал био је борба. И ево тај дан је дошао. Ја сам тачно на свом месту, у редовима Партије, на фронту. Горим од жеље да срушим стари поредак и борим се за изградњу новог. Мој идеал је био да се борим, да погинем где било, знано или незнано. Важно је да победи револуција, а о њој ће се, свакако, причати и певати песме. Оне ће причати и о свима нама, који ћемо изгинути у фашистичким затворима.

Оштре кривине тргоше ме из заноса и размишљања. Цеста вијуга поред једне велике реке, ко зна која је. Силазимо доле, пролазимо и остављамо и последње завијутке. Пред нама пуче пространство велике равнице, којој не видимо краја, или нам се само тако причињава у сумаглици која се у лакој копрени издиже изнад поља и смањује видљивост.

Дванаест сати, подне. Стижемо у Елбасан. Велика врућина. Ми смо у топлим оделима. Код нас је у ово доба године пролеће, а овде је топло као да је лето. Камион се заустави у једној улици, поред самог зида неке старе тврђаве. Преко пута једна гостионица. Карабинијери, двојица по двојица, иду на ручак. Елбасан оставља утисак сасвим старог, трошног града, који се распада; много

је нечист и врло жив, као да је пазарни дан. Људи пролазе поред нашег камиона, застајкују и гледају нас. И ми их посматрамо. Све је непознато, баш као што сам претпостављао. У непознатој земљи никога не знаш и нико те не познаје. Просто не знаш шта мисле ови људи што застајкују и радознало гледају у нас. Личимо им на криминалце, хајдуке, убојице и као такве нас мрзе, или можда изражавају саосећање. Али нити они смеју да нас питају ко смо и зашто смо везани нити пак ми можемо да им кажемо било шта о себи.

Везани смо па не можемо да свучемо капуте, ужасна врућина, зној се у браздама слива низ прашњаво лице и оставља трагове. Цркавамо за водом. Са нестрпљењем очекујемо да камион пође, јер у покрету струјање ваздуха пријатно расхлађује. Ако мало дуже овде будемо чекали, чини ми се да ћемо узаврети. Вратише се и последњи карабинијери. Камион пође. Остависмо поље и попесмо се на једну високу планину, а затим по оштрим серпентинама поново сиђосмо доле. Сада више нема шта да се чека, идемо право у затвор. Мучим се да добијем представу о затвору у који нас воде. Мора да је то прави затвор. Пред очи искрсавају разне слике па не знам која је од њих најреалнија, најближа слици затвора у који нас спроводе.

Два часа после подне, улазимо у Тирану. Камион се заустави испред једне зграде. Њен спољни изглед не личи ми на затвор, бар не на онакав какав сам замишљао. Један карабинијер уђе у зграду и брзо се врати. Камион продужи тиранским улицама. Поново застаде испред једне друге зграде. И ова ми не личи на затвор. И овде влада

велика, несносна врућина, па се „купамо" у зноју. Потпуно смо изнурени. Желим што брже да дођемо до правог затвора, да нам одвежу руке, да нас уведу у ћелију а даље нека буде шта хоће, само нека престане ово мучење.

Камион се заустави. Пред нама су високе, жућкастотамне зидине. Ту смо, баш сам овако замишљао затвор. Сиђосмо и уведоше нас у један дуг а тесан ходник, који води у затвор. Са обе стране налазе се просторије, у којима је смештена војска, која обезбеђује затвор. Други крај ходника, од унутрашњег дела затвора, деле две тешке гвоздене преграде. Ходник добија светлост само са његових улазних врата и због тога је простор код гвоздених преграда, које га деле од унутрашњег дела затвора, прилично мрачан па се стиче утисак да затвореници живе у сталном мраку. Чим су нам се очи привикле на таму, иза решетака угледасмо групу затвореника која нас је радознало посматрала. Значи, и овде је мрак. Пред очима ми је кичевска ћелија. Степеницама су нас одвели на спрат. Исти распоред као и доле. Овде нема војске, све просторије су канцеларије. У једној канцеларији нам узимају генералије, врше претрес, па застадосмо испред гвоздене преграде. Један чувар донесе три рогозине па нам пртима објашњава да је једна за тројицу. Откључао је решетке и ушли смо у тамницу.

Нађосмо се у једном великом холу. Лево и десно ходник дуг шездесетак метара. Са обе стране ходника су ћелије. Хол и ходници су скоро мрачни. Међутим, свака ћелија има по једно прозорче кроз које се пробија прилично светлости.

ћелије, хол, ходници и степенице којима се силази у приземље препуни су затвореника.

Очекујемо да нас стражар уведе у неку ћелију. Највише смо страховали да нас не распореде у више ћелија. Међутим, он затвори решетке и остави нас да се сами сналазимо у овом хаосу. Потпуно збуњени застали смо у ћошку до самих врата, без речи посматрамо сцену пред којом смо се нашли. Стотине затвореника стално се крећу холом и ходницима. Страшна јурњава, просто не можеш да се мимоиђеш. Гужва, вика, нечистоћа, ужас.

Овај затвор је очигледно много оптерећен. Нема места ни да се окренеш, а о смештају ни речи. По свему судећи овде се сналази ко како може. Права анархија. Никога не познајемо. Прилазе нам, нешто нас питају. Не можемо да се споразумемо, јер не знамо албански. Закључујемо да су ови затвореници криминалци. Највише има сељака, нечисти су, необријани, дроњави.

Прилази нам један затвореник, Македонац — Никола из Мраморца код Охрида. Ухапсили су га пре осам месеци, због оружја које су пронашли у његовој кући. Цео је завијен прљавим крпама. У затвору се разболео од неке болести и цело лице му је у ранама. Остало му је само неколико парчића кошуље — крпе које му покривају голо тело, чакшире потпуно похабане, опанци и чарапе поцепани; слаб је и у лицу жут као свећа. Иако је млад, има двадесетак година, делује као намучен старац. Никола ми прича: „Ако немаш новаца или познатих да ти помогну, у овом затвору мораш црћи! Добијамо само по један хлепчић и ништа

друго; а може ли снага да се одржи само на сувом хлебу?" Николина слика ме потресла, а знам да није само он у оваквом стању. Око нас се креће стотину људи, са малим изузетком сви су овакви.

— Зашто су вас затворили? — пита нас Никола.

— Тако, под сумњом.

— Ако сте политички затвореници, комунисти, онда силазите доле; тамо је боље и уредније, повежите се са њима, они ће вам помоћи. Овде су све криминалци.

— Значи, доле су другови, нећемо бити сами међу криминалцима. Има ли Македонаца у затвору?

— Зимус је била једна група политичких затвореника из тетовског и гостиварског краја, али су их пустили. Сада доле има Срба, Црногораца, Косовара.

Данашњи дан ми личи на чудан сан, авантуру, фантастичан роман или филм, који нема никакве везе са стварношћу. Просто не верујем да сам данас заиста све ово доживео и да се налазим у оваквом затвору. Чини ми се да је овај дан трајао целу годину. Уморан сам и исцрпљен као никада до сада. Смрачило се. Слабе сијалице осветлише тамни простор ходника. Гужва и кретање не престају. Стојимо у углу до врата, јер не знамо шта да радимо. Мозак нам више не ради. Само када бисмо нашли мало места да легнемо негде, чини ми се да бих одмах заспао, гужва ми уопште не би сметала. Ко зна када бих се разбудио. Али где? Места нема ни за седење а камоли за лежање, изгазиће те ако заспиш.

Касно је, поноћ. Гужва се стишава, затвореници се повлаче у своје ћелије, на спавање. Они који немају места носе своје рогозине и простиру по ходнику, ко где нађе место. Ми смо наше прострли до самих врата. Одмах сам заспао.

14. МАЈ 1942.

Гужва је отпочела врло рано. Иста је као и јуче. Саплићу се о наше ноге, неки нас намерно газе. Треба да устанемо, да бисмо направили места. Па ипак, мало смо се одморили.

Окупили смо се поред гвоздених врата и одржали кратак састанак. Одлучили смо да нас неколицина сиђе у приземље и види ко су политички затвореници, да бисмо се повезали са њима. И у приземљу иста гурњава, само је овде чистије и уредније. Политички затвореници се лако препознају: млади су, чисти, обријани. И по самом држању разликују се од криминалаца. Још у ходнику нам приђе неколико другова Југословена, који су обавештени о нашем доласку. Интересују се за новости у Македонији. Причају нам да овде има Срба, Црногораца, Косовара. Приђе нам и једна група другова Албанаца. Преко Косовара и они се интересују за разлог нашег хапшења.

Пада нам у очи њихова отвореност а још више држање осталих другова, који за то време, шетајући поред нас, и на српском и албанском језику гласно певају партизанске песме. Неки отворено разговарају о покрету, о Партији, о партизанима и сл. Не можемо да схватимо да комунисти у фашистичком затвору могу тако слободно и отворено да говоре.

Њихово држање и атмосфера изазва сумњу код нас, па смо због тога одлучили да им не казујемо да смо комунисти већ да смо затворени као осумњичени. Очигледно нам не верују. Настоје да им кажемо истину. Убеђују нас да нема потребе за конспирацијом. Али, ми остајемо при своме. Обећали су да ће предузети мере да нам нађу место у приземљу, а за све што нам буде потребно да им се слободно обратимо.

Вратили смо се горе. Поново састанак. Не иде нам никако у главу да се комунисти онако понашају у затвору.

Заиста чудан затвор. Постоји и пијаца: кафаница, ашчинице, берберниице; продаје се воће, текстил, стара одела . . . Власници овог пазара су затвореници — замашнији криминалци, који имају везу са чуварима па преко њих из града добијају робу, коју препродају. Дућани су смештени на тезгама у ходницима, око њих пуно затвореника, погађају се, купују, краду, свађају се. Око кафаница, на бетону, поседали криминалци, пију кафу и разговарају.

Стварно ово није затвор. Више личи на вашар, на чаршију, на лудницу без лекара и стражара, на све само не на затвор. Никако не можемо да се снађемо. Све нам је чудно и немогуће, а ипак је тачно и истинито. На моменте ми се чини да је лако да се лежи у оваквом затвору, бар није досадно, чак је и интересантно. Само да није ове гужве и кретања. Свест ми се врти у глави као да сам сишао са рингишпила; нечистоћа, врућина, недостатак ваздуха. Ко зна како ћемо издржати.

Група другова дође да види где смо смештени. Упознају нас са животом и условима у затвору, са активношћу покрета у Албанији. Око нас највише се ангажује Давид Шошкић. Прича нам о устанку у Црној Гори. Давид још од првог тренутка оставља најбољи утисак.

Исто као и синоћ морамо да чекамо поноћ, да бисмо пронашли место за наше рогозине.

15. МАЈ 1942.

Само једна ћелија, у приземљу овог затвора, стално је затворена. То је ћелија број 15. Данас смо дознали да су у њој затворена три друга, Албанца, осуђена на смрт. Овде се осуђени на смрт изолују од других затвореника тиме што су њихове ћелије стално затворене. Боље да ово нисам дознао. Сада ме интересује и желим да дознам зашто су ти другови осуђени на смрт. И нехотично почињем да правим упоређења између њих и нас. Дати смо на војни преки суд а не знамо чиме нас терете . . .? Једног друга Косовара, који је дуже времена у овом затвору, питам да ли је било и других оваквих случајева. Прича ми да је један Албанац обешен због покушаја атентата на цара Емануела приликом његове посете Тирани. Не желим да слушам о томе. Али ме он, без једне речи, одведе у ћелију коју називају „школа", и кроз прозор који гледа на задњи део дворишта показа вешала и место где је тај друг обешен. Одмах сам се окренуо и вратио у ходник, међу остале затворенике. Желим да се ослободим ове слике. Први пут у свом животу видео сам вешала.

У гужви сам угледао Давида. Пришао сам му. Шетајући разговарамо. Као да ништа не знам питам га о ћелији број 15. Давид добро познаје њихов случај. Прича ми: „То су тројица другова — комуниста. Тужба их је тешко теретила и скоро није било никаквог изгледа за помиловање. Али последњих дана, после више јаких интервенција ситуација се изменила и сада сваког тренутка очекујемо да им и формално саопште одлуку о помиловању". Некакав терет као да је спао са мене, одједном је нестало оног страховитог притиска у грудима. Механички, нехотично, упитао сам Давида: „А ко би овде интервенисао за нас Југословене, када бисмо се нашли у таквом положају"? Погледа ме топло, људски па се насмеши. Размишља, вероватно тражи одговор. Погрешио сам, није требало тако да га питам. Давид поче да ми објашњава: „Знаш, Томо, ми смо, свакако, у тежем положају од другова Албанаца. Али, Партија би и за нас урадила све што се може као и за Шиптаре. Зато се и ми овде боримо као и они".

16. МАЈ 1942.

Сишли смо у приземље и улазимо у „Чифте кауш". То је велика ћелија, у којој је више другова Југословена.

Улази Давид, иде према нама; весео је, не може да се уздржи од радости. „Другови су помиловани, дошао је акт од управе, сада ће им то саопштити". Вест се проширила целим ходником. Сви иду према ћелији број 15.

Чекамо сваког тренутка да дође стражар и отвори ћелију. Нестрпљиво очекујем да видим другове који су избегли страшну смрт на вешалима, која сам видео јуче. Желим да видим и ћелију, да ли се разликује од других. Иде чувар, откључава врата . . . Њих тројица стоје на самом прагу. Као да их је уплашила врева пред вратима. Бледи су, чак пепељави, очи им чудно светле, стоје преплашени, не знају шта да раде. Неизвесност и ћутање прекинули су окупљени другови — честитање и радост, а затим ову тројицу, на рукама, однесоше у „Чифте кауш".

Очекивао сам да видим старије људе, мислио сам да се само такви осуђују на смрт, али сам се изненадио. Изузев једног, који има двадесет и пет-шест година, друга двојица су омладинци, испод двадесет година. Давид нас ни у овом тренутку није заборавио, издвоји се и рече нам да је уређено за наш смештај — у ћелију број 15. Посебна ћелија, у приземљу, сви заједно. Наћи такав смештај у овом затвору то је највише што може да се добије. До овог тренутка нико није хтео ни да застане испред ње, а ми треба да се сместимо, и да спавамо у ћелији где су били људи којима су вешала висила над главом.

У ходнику, међу криминалцима, више се не може издржати. Чини ми се да бисмо полудели ако дуже останемо овде. Радујемо се што смо нашли место да будемо засебно и сви заједно. Али, како да се уђе у ћелију на смрт осуђених. Довољна је сама помисао да и нас очекује суђење. Могу нам изрећи свакакву пресуду, једноставно нам затворити врата и потпуно нас изоловати?!

Чини ми се да ово сви осећамо, иако нико ништа не говори. Умотавамо рогозине, прикупљамо разбацане ситнице, вртимо се, а нико не креће — да нас поведе у празну ћелију. Овог тренутка, тако ми се чини, најсрећнији су они који су већ били на суду и којима је изречена пресуда. Нека ме осуде на пет, десет, сто година, уопште није важно колико, само да не очекујем суђење.

Ипак са три рогозине испод руке сиђосмо у ћелију број 15. Потпуно је иста као и друге мале ћелије, дуга три а широка два и по метра. У нормалним условима ова ћелија била је самица или највише за два-три затвореника. Нас има једанаест. Али, с обзиром на стање у затвору, овде је комотно и мирно. До самог тавана налази се мали прозор, кроз који продире прилично светлости. Види се само високи зид, који ограђује затвор, и ништа друго. Распрострли смо рогозине и поседали. Гужва, мирис мангала, нечистоћа се и овде осећа, али ни приближно као у ходнику. Овде може да се одмара, разговара и да се понешто ради. Цело поподне смо у ћелији. Први прави одмор за ових неколико дана и ноћи проведених у овом затвору. И први пут после хапшења сви смо заједно, некако смирени.

Реконструишемо хапшење, боравак у кичевској касарни, пут од Кичева до Тиране, прве утиске у овом затвору. Разговори се нижу без престанка. Осећамо велику и неодољиву потребу да причамо, да искажемо све појединости о ономе што смо преживели последњих дана. Дванаест је сати. Просто и не осећамо како време брзо про-

лази. Разговор се наставља, свако од нас жели да се искаже, а и да чује друге. Нико и не помишља на спавање. Сијалица се угаси, свиће. Легли смо да спавамо

17. МАЈ 1942.

Осам сати пре подне. Другови још спавају. Нико нас не гура и не гази, може добро да се спава. Осећам се потпуно одморним. И други причају да су одлично спавали.

Данас нам је ћелија пуна гостију. Долазе другови, интересују се о нашем смештају. Поред осталих дошао је и Кочи Зозе. По његовом односу види се да је виши партијски функционер, али га до овог тренутка нисмо познавали. Задржао се са нама дуже, врло добро говори македонски — на неком чудном дијалекту.

Наше неповерење и сумња у другове ишчезли су сами по себи. Сада нам је стање у затвору и у колективу потпуно јасно.

Одлучили смо да испричамо Давиду све појединости о нашем хапшењу и о саставу наше групе. Давида смо нашли у „Чифте каушу". Пита како смо се сместили. — „Одлично. Ноћас смо се напричали и испавали, као да смо били код куће"

Саопштисмо му да желимо да разговарамо са њим. Сели смо на једну постељу у углу ћелије Поднели смо му детаљан извештај. Шесторица у нашој групи су чланови Партије, један је скојевац а тројица су неорганизовани, али добри, честити и напредни омладинци. Са нама је и Круме Дуклески, у њега сумњамо да је убачен као шпи-

јун. Детаљно га упознајемо са нашим хапшењем и држањем пред полицијом. На крају Давид нам рече да ће са нашим случајем упознати другове.

У овом затвору нема одређених дана и утврђеног времена за посете. Контакти са посетиоцима одржавају се преко целог дана. Другове Албанце сваког дана посећују рођаци, пријатељи, другови. Ретко може да се чује да траже неког од нас Југословена. По неколико пута, у току дана, седим до гвоздене преграде, посматрам сусрете између затвореника и њихових мајки, сестара, очева. Неки од њих личе ми на моје. Завидим: сваког дана по нека посета, доносе им храну, цигарете, воће, као што су и нама доносили док смо били у Кичеву.

Мрак је. Вечерали смо. Опет смо у ћелији. Као да се ствара навика; чим останемо сами, аутоматски анализирамо узроке нашег хапшења, понављамо исто. Али важно је да се разговара, да се прича, да нам није досадно.

20. МАЈ 1942.

Санде Белич и Владо су дежурни. Деле доручак, хлеб и мармеладу; за ручак припремају пасуљ. Вртимо се по ћелији. Девет сати пре подне. Чувар у ходнику виче: Владо, Коста, Љубо, Томе, Пепи . . . Сви трчимо према гвозденим вратима; и нама је дошла посета. Угледао сам моју мајку, Фану, Перовицу, Стану . . . Све су дошле. Очи им још нису навикле на мрак. Знао сам да ће их први моменти уплашити. Споља затвор изгледа много страшније него што је унутра. Јављамо им се, пружамо им руке кроз решетке. Чују нас, али

не могу још да нас препознају. Куражимо ми њих, а оне нас. Убеђујемо их да је унутра добро, лепо, да имамо чисту и светлу ћелију. Нисмо сами, има много другова; сви смо заједно. Причају нам новости из Кичева. Сутра, пре поласка, поново ће доћи до нас да нас виде. Много су уморне; цео дан су путовале камионом, а синоћ су спавале у неком хану у Каваји.

Сада више нисмо само на рогозини. Прекрили смо ћелију. Донеле су нам доста ћебади и хране.

Данас цео дан препричавамо новости из Кичева.

21—30. МАЈ 1942.

Стално расте број политичких затвореника. Непрестано долазе нови. Добар део су Косовари. У последњим групама су Мићо Гилић, Рамиз Садик, Јанко Лакићевић, Салко Мудериз и други. Дознали смо од другова да су Мићо и Рамиз високи партијски руководиоци и искусни револуционари.

Довели су и Бошка Стругара, старог, познатог комунисту из Црне Горе. Другог дана по доласку, друг Бошко је пред целим колективом одржао предавање. Врло добро је говорио о политичкој ситуацији у свету, о развоју устанка у Југославији и политици КПЈ. Очекујемо да друг Бошко продужи са предавањима из других области. Али, на жалост, неколико дана по његовом доласку поново га вратише у Црну Гору. Касније смо дознали да су га тамо стрељали.

Предузимају се мере за учвршћење колектива. Мали колективи су прерасли у један централни. Сви политички затвореници — колико нас има сада, чланови смо јединственог колектива. Све идејно-политичке и друге активности одвијају се у оквиру колектива.

Са повећањем броја комуниста ојачала је и идејно-политичка активност. Редовније се добија илегални материјал, билтени и новине, које проређујемо на заједничким конференцијама и посебно у групама по другим ћелијама. (Конференцијама и предавањима руководе: Кочи Зозе, Рамиз Садик, Мићо Гилић, Али Дема и други).

Посебна пажња обраћа се раду са криминалцима. Под именом криминалци у овом затвору подразумевамо све који нису политички затвореници. Међу њима је велики број ухапшених због крвне освете, а иначе има честитих и угледних људи. Има ухапшених због прикривања пронађеног оружја, због свађа или ситних крађа, ситних трговаца, шпекуланата, затим беспризорних, а има и окорелих злочинаца, убица који се у овом затвору налазе још из времена краља Зогу. По стотину затвореника ове врсте скоро свакодневно улази и излази из овог затвора. Неке од њих изводе на суд и тамо их ослобађају, неке осуђују на мање временске казне, добар део пуштају без извођења пред суд, а има и заборављених па тако лутају по затвору, коцкају се, краду и праве неред.

Политичка активност у затвору из дана у дан постаје све већа, садржајнија и све се више шири међу криминалцима.

Два часа после подне. Сви су већ у ћелији број 15. Паклена врућина, скоро је неподношљиво. А ова зграда је сва од бетона, по цео дан гори на врелом тиранском сунцу. После подне и у вече је најтоплије. Морамо да чекамо да прође поноћ, да мало захлади па да може да се легне.

Довели су тројицу нових затвореника — Македонаца. Наша ћелија је позната као македонска па их доводе право код нас. Уморни су и исцрпљени од пута и од врућине. Омогућили смо им да се умију, припремили смо им храну. Ћелија је тесна, једва и нас прима. Али и поред тога припремамо им место за спавање. Трудимо се, колико је могуће, да им ублажимо прве рђаве утиске који се добијају у овом затвору.

Санде Грујевски и Седек Спировски су из Маврова, а Марко Шулајковски из Дебра. Сва тројица су чланови Партије, ухапшени су у провали при неком преношењу илегалног материјала из Маврова за Дебар, па су сва тројица тучени у дебарској полицијској испостави.

Стиснути смо као сардине. Премеравамо простор у ћелији. Моћи ћемо да спавамо само ако сви лежимо на страни и потпуно испружени. Довољно је да се само један мало савије и промешкољи па да поремети спавање у целој ћелији. Ћелија број 15 није више „кичевска“. као што смо је били крстили. Другови су нам врло пријатно освежење. Санде и Седек су знали о нашем хапшењу па су веровали да ће нас овде наћи. Причају нам о новостима из Македоније. Расправљају о развоју покрета, о појединим друговима

које и ми познајемо. Пружи нам се прилика да још једном разговарамо о нашем хапшењу, о истрази, првим утисцима из овог затвора . . . Препричавања нам се чине сада интересантнијим, бар их ова тројица другова први пут слушају.

15. ЈУЛ 1942.

Данас се опет растајемо са друговима. У логоре „Порто Романо" и „Бурел" одведоше Влада Стругара, његовог брата Воја, њиховог оца и мајку, групу Црногораца из Плава: Бејта, Беће, Јусуфа, Ибраима и друге.

Седамнаестог јула, после ручка, друг Мићо је заказао састанак са члановима КП из наше ћелије. На састанак је дошао и Али Дема. Пошто је повећан број чланова Партије, саопштили су нам да ће у затвору бити основане партијске ћелије како би се и на тај начин интензивирала политичка активност. Посебно су истакли потребу рада са неорганизованим људима у затвору.

Формирали смо партијску ћелију. За секретара смо изабрали Јанка Михајловског Јанчицу.

Детаљно смо упознали другове са случајем Љубе Стиховића, Живка Туфека и Сандета Пејовског. Предложили смо да Љубу Стиховића примимо за члана КП, а Живка и Сандета за чланове СКОЈ-а.

Вечерас је наша партијска ћелија одржала први партијски састанак. Присуствовао је и Љубо Стиховић. Примили смо га у Партију. Затим смо позвали Сандета и Живка и саопштили им да су предложени за пријем у СКОЈ. Живко Туфек је

прилично збуњен, иако је по природи миран, сталожен. Није поставио никакво питање само је обећао да ће оправдати поверење. Санде Пејовски не сачека ни да довршимо наше образложење, већ наједном скочи и поче да виче: „Добро, ви бар знате зашто сте у затвору, али шта ћемо ми рећи о нашем хапшењу? Сада бар знам зашто сам у затвору".

18. ЈУЛ 1942.

Чувар саопшти да један по један идемо у канцеларију управе затвора. Први пође Јанчица. Окупљени поред гвоздених врата, у горњем холу, нестрпљиво очекујемо да се врати, да дознамо зашто нас позивају. Није прошло ни десетак минута, Јанчица се врати — црвен, збуњен, по свему изгледа наговештава нешто рђаво. Прича нам да му је један поручник, иследни орган војног суда, прочитао оптужницу и питао га да ли је признаје за своју. — „Зашто те оптужују, какве доказе имају у оптужници"? Нервозан је, цео гори. — „Доказа немају, цела оптужба је измишљена, ништа није тачно".

Четврти по реду изашао сам кроз решетке и придружио се чувару. Ушао сам у прву канцеларију са десне стране. Поручник седи за великим столом, смештеним у средини канцеларије, па без икаквих формалности, преко тумача, који седи одмах до њега, упита ме како се зовем. Извуче мој досије и поче полако да чита оптужницу, а тумач је преводи на српски језик.

У тужбеном акту стоји: „У Кичеву је формирана локална комунистичка организација, коју сачињавају“ — па прочита имена свих нас — „а вођа организације је Јанко Михајловски. Поменута организација одржава редовно тајне састанке, сакупља оружје и материјал и припрема саботаже и атентате, паљење касарни, убијање италијанских официра и војника и сл.“ На крају, сасвим спокојно, упита да ли сам разумео тужбу. Одговорих да сам је разумео. „Да ли признајем оптужницу?“ — продужи он. Одговорио сам да је не признајем и покушао да му објасним да овај акт нема никакве везе са нама. Уосталом, о овим стварима уопште нас нису ни питали иследни органи у Кичеву. Рекао сам му да ме изненађује одкуда сада оваква тужба. Опет, потпуно мирно, као да води најобичнији разговор, поручник рече: „Значи, нећеш да потпишеш овај акт“? Рекох да нећу потписати. На крају као за себе прогунђа: „Сви се ви овако браните. Уосталом то докажите пред судом“. Даде знак чувару да ме одведе. Сви су поред решетака, очекују неку новост. Али нема ништа новије, оптужница је иста као и за све. Опет смо у нашој ћелији. Јанко је најузнемиренији: „Откуда сада испаде да сам ја Капо, другачији је случај са вама, ви ћете лакше проћи, ја ћу искусити оно најтеже“. И поред свега почели смо да се смејемо.

Јанчицу ословљавамо са „Капо“. Он се нервира, доказује нам да је то врло тешка оптужба, а ко би знао каква је. Заиста, овоме се нисмо надали, није нам јасно зашто су измислили ову оптужбу.

Пођосмо код Давида и објаснисмо му цео случај; испричасмо му да нису могли доћи ни до каквих података о нашој партијској активности. Давид сматра да су оптужницу исконструисали карабинијери у Кичеву. Договорили смо се да и пред судом инсистирамо на доказима које смо дали у току истраге, да потпуно побијамо тужбу, јер за њу не постоје никакви докази.

20. ЈУЛ 1942.

Данас су нам саопштили да ћемо 22. јула бити изведени пред војни суд. Досадашња пракса потврдила је да су сви који су изведени пред италијански војни суд осуђени, без обзира какве су биле оптужбе или да ли је уопште постојала оптужница која би се базирала на било каквим доказима. Изузеци су били само појединци за које су улагане јаке интервенције или позамашне суме новца као мито. Било је и неколико случајева да су и поред врло тешких терећења и доказног материјала — ослобођени.

Ми нисмо могли да рачунамо на нешто слично. Овде нисмо имали пријатеља ни познаника, нити толико новца да бисмо некога подмитили. И једну другу околност треба поменути. Овде је постојала и оваква пракса: уколико неки Југословен, услед недостатка доказа, буде на суду ослобођен, уместо на слободу, Италијани су га интернирали у логоре „Бурел“ или „Порто Романо“, који су већ препуни Југословена, а услови живота и рада у тим логорима били су много тежи него у овом затвору.

Али и поред свих околности код нас су постојале извесне илузије да ипак можемо бити осло-

бођени. Тај оптимизам, највероватније, произилазио је из наше непрестане наде и жеље за слободом, из чињенице што пред полицијом нисмо ништа признали о нашем раду, па нас је то стално, макар и најинтимније, држало у једном стању сопственог веровања у могућност да будемо ослобођени, иако смо више пута те наде потпуно одбацивали као реалне, али чим бисмо нашли било какав повод за размишљање о овом питању, у нашој подсвести оне би се поново чиниле као могуће. Сада нас је највише забрињавала опасност интернирања.

Сви смо нервозни и окупирани размишљањима око предстојећег суђења. Из једне крајности мисли нам лете у другу, најпријатније се осећам када замишљам самог себе на слободи, како се враћам у мој родни град, сусрет са мојим друговима и поновни улазак у колосек нормалног живота. Када се више саживим са овим мислима, хапшење и време проведено у затвору чине ми се као сан који је наједном нестао. Али чим се тргнем из ових мисли и почнем реалније да размишљам о суђењу што нас очекује, идем у сасвим другу крајност: ћелија број 15 и другови који су били изоловани у њој, вешала која сам видео у дворишту, и . . . не желим више ни да мислим нити да пишем о томе. Уверен сам да претерујем и не желим сутра у дневнику да читам глупости.

Затвор је утонуо у дубок сан, с времена на време се чује тропот нанула, затвореници иду у умиваоницу. Не спава нам се. Импровизујемо суђење, изричемо казне. Пепи је најрасположенији, стално се обраћа Јанчици: „Ти си Капо ди Банде,

комуниста, диечи ани карчере (на италијанском: ти си вођа банде, комуниста, десет година затвора), остали по пет година строгог затвора". Смејемо се, свесни да у овом има и истине.

Јанчица озбиљно реагује, нервира се, убеђује нас да је његов положај најтежи. Смејемо се просто као да налазимо извесно олакшање у смеху, или можда желимо само да скратимо време до суђења. Неће нико да легне, плаши се сопствених мисли. Овако заједно у разговору и смеху много је лакше. Сијалица се угаси. Тек сада примећујемо да је зора, свиће.

21. ЈУЛ 1942.

Никако да се скрасимо на једном месту. Како ли ће проћи овај дан? Ова неизвесност ужасно исцрпљује. Поново се уверавам да је најбоље да будеш осуђен, тада нема шта да те онеспокојава и узнемирава. Санде, Марко и Седек највише осећају нервозу у којој се налазимо. Покушавају да нам помогну, уверавају нас да ћемо, по свим изгледима, бити ослобођени. Иако у ова охрабрења уопште не верујем, ипак су ми пријатна, слушам их са задовољством, као жена која је свесна своје ружноће а ипак су јој пријатна ласкања о њеној лепоти. Да би били што убедљивији у својим покушајима Санде и Марко припремају писма и поруке друговима у Дебру и Гостивару. Потпуно ми је јасно да они не верују у наше ослобођење, као што ни ми не верујемо, а обећавамо им да ћемо пренети и објаснити друговима њихове поруке. Чудна атмосфера и расположење. Заносимо се,

играмо се сами са собом, а сви желимо да верујемо и да се радујемо тој неистини. Дуже времена у нашој ћелији задржали су се другови Давид, Кочи Зозе и ... извршили смо све припреме за сутрашње суђење, утврдили смо све детаље и припремили одговоре на евентуална питања или оптужбе који нису изнети у тужбеном акту.

Опет смо у ћелији. Пепи продужава да игра улогу председника суда, поново почиње са Јанчицом: „Капо ди банде комуниста“, изриче му казну, а нас осуђује на блаже казне. Смејемо се. Све што може да скрати време у овим тренуцима интересантно је, па макар то биле и глупости, само што лакше да прође ова ноћ. Интересантно, до скоро ми је свака помисао о изласку пред војни суд страшно деловала. А сада сам нестрпљив, просто желим да сам што пре на суду.

22. ЈУЛ 1942

Десет сати пре подне. Обе руке су нам у лисицама и дебелим оковима. Стојимо пред излазним вратима затвора. Угураше нас у једну велику „марицу“, каросерија је од дебелог гвожђа, личи на борна кола; потпуно је затворена, нема ни једног прозора. Место на којем седе карабинијери одвојено је од нас гвозденом преградом. После краће вожње, „марица“ стаде. Сиђосмо у једно лепо уређено двориште, пуно зеленила и цвећа. Ведро небо и блештаво сунце, прекрасна цветна башта. Одмах сам заборавио на тешке окове који ми стежу руке. Осећам се као да је празник којем се радујем. Али још нисам стигао да разгледам цело

двориште а већ су нас кроз једна споредна мала врата увели у затворено предсобље. Ту су нам ослободили руке и, кроз велика врата, увели у судску салу. Сала је доста велика, али чудна, немарно и рђаво уређена: у горњем углу је бина са једним великим тешким столом и неколико високих дрвених фотеља; изнад саме бине у дуборезу израђен, виси распет Исус Христос, а испод њега натпис... Ла Леђе е пер тути угуале (на италијанском: закон је за све исти). Лево од бине налази се сто војног тужиоца, а у средини је место за државног браниоца и адвоката. Ми немамо адвоката, треба сами да се бранимо. У средини сале, до десног зида, смештене су три дугачке клупе. То је место за оптужене, до њих су и врата на која их уводе. На супротној страни оптуженичких клупа подигнут је један мали подијум — место за публику, за оне који имају право да присуствују судским претресима.

Један до другог поседали смо на једну од црних клупа. На наше опште изненађење Барикадо. познати карабинијер из Кичева, уведе Кемала Пертелоског и смести га на оптуженичку клупу поред нас. Тишина, нико ништа не говори. Гледамо један у другог, тражимо објашњење зашто је Кемал овде међу нама.

Неподношљива врућина. Данас је најтоплији дан откако смо у Албанији. Напољу је жега, па у сали влада неподношљива запарина. „Купамо се" у зноју. Низ лице прави потоци, као да нас поливају водом.

Један официр, окићен преко рамена некаквим лентама и гајтанима од свиле и срме, улазећи на

главни улаз, снажно викну: „Ентра трибунале“. Карабинијери, који седе иза нас, повукоше нас за рамена и показаше да треба да устанемо. Са наше десне стране седоше: Барикадо, Мемед Османи, полицајац и Ибраим Ибраимовски, бициклиста из Кичева. Са десног угла, на саму бину, уђе војни судија, пет виших официра, председник-пуковник, постарији човек, висок и седе косе; своја места заузеше и тужилац и бранилац. Тек сада преко пута нас, на подијуму за публику, угледао сам моју мајку, мајку Јанчице, Стојимирку, Љубову жену, и тако рећи све мајке мојих другова. Има и неких других Кичевчана. Значи, дознали су за суђење па дошли. Како ли се осећају и шта очекују! Они сигурно не знају какав је овај суд, какве се пресуде овде изричу. Сигурно не знају оптужницу која нас терети. Какво ће разочарање доживети када отпочне претрес и посебно када падну пресуде. Просто ми је жао да их гледам. И оне се топе горе од нас, збијене су једна до друге као изгубљене, као да њих очекује суђење.

Записничар прозва све нас оптужене и пошто установи да смо сви присутни, отпоче претрес.

Прво је устао Јанко Михајловски. Судија прочита оптужницу и отпоче испитивање. Јанчица све одбија и доказује да оптужница није тачна. То се исто понавља и са нама. На крају устаде Кемал. И њему прочиташе исту оптужницу којом и нас терете. На наше опште изненађење он је признаде у целини и поче „чињеницама“ да је поткрепљује. Управо, говори о томе да је у Кичеву постојала комунистичка организација, коју смо ми сачињавали, и у којој је и он био члан, да

је присуствовао састанцима на којима је била донета одлука о акцијама против Италијана, и паљењу касарни, минирању магацина, убијању официра и војника и сл. Пепи му неколико пута добаци да лаже, да пази шта говори, да ће доћи дан и да ће одговарати за ово. Али, Кемал наставља. По свему изгледа морао је да каже целу причу, коју је научио у карабинијерији. Јасно се види да му није лако, сав је жут па чак некако потамнео, зноји се више од свих нас. Мора да се са њим догодило нешто што ми овог тренутка не можемо да објаснимо.

Цело испитивање није трајало више од пола сата. Све је ишло брзо и кратко, као на филму. Нису нам допустили да говоримо, прекидали су нас. Судије уопште не прате претрес, а још мање наше изјаве и аргументе против оптужнице. Цело време разговарају нешто међу собом, смеју се, неки излазе напоље и поново се враћају. Тужилац нам није поставио ни једно питање, стално разговара са једним другим официром, који се као случајно нашао у сали.

После нас позваше сведоке. Први је Мемед Османи. Он се у својој изјави углавном задржа на Крумети Дукле, доказујући да је у његовим кочијама заиста нашао писмо које је требало да буде пренето у Бугарску. Рече и то да о нама не зна ништа и према томе нема шта да каже. Други сведок, Ибраим Ибраимовски, изјави да о писму не зна ништа, а за нас је рекао да нас све познаје као добре људе, о којима не би могао ништа рђаво да каже.

На крају је говорио Барикадо. Он је покушао да докаже да је оптужница тачна, поткрепљујући је неким измишљотинама и углавном Кемаловим исказима. На крају се посебно задржао на случају Крумета Дукле, доказујући његову невиност и инсистирајући да суд има у виду чињеницу да је Круме њихов добар конфидент — шпијун.

Затим реч доби тужилац. Само за 5—6 минута, у скраћеној верзији, прочита оно што је рекао Кемал и по неким њиховим параграфима затражи казну за све оптужене.

На крају војни бранилац рече само једну реченицу: „Ипак верујем да ови омладинци нису толико много криви".

Суд се повуче. После 5 минута опет исте церемоније — устајање и поздрављање. Устаје председник суда, у рукама држи једну фасциклу, напреже се да створи озбиљну атмосферу, у овом циркусу који не личи и нема никакве везе са судом, па једним дубоким, пуним досаде, гласом поче да чита пресуде:

Јанко Михајловски, као Капо ди банда, десет година; Санде Штерјоски — 4 године; сви други по три године строгог затвора; Кемал Пертеловски и Круме Дукле — ослобођени су.

И поред тога што смо били скоро сигурни да ћемо бити осуђени, прочитане пресуде су изазвале тешко осећање: одмах ми се пред очима јави затвор и ћелија број 15, у којој треба провести три године, а на робији су године тешке, дуге као цео век. На другој страни посматрам мајку и мајке мојих другова. Стоје као опарене; како ли оне под-

носе ово, како ће се ослободити илузије да ћемо се данас, можда, заједно вратити у Кичево — кући.

Врућина и запара постале су још теже, облива нас зној. Кроз исто двориште, чију лепоту сада не осећамо, истом „марицом“ назад у наш затвор.

И Круме је са нама у „марици“, он није везан. Да нисмо везани и да нису присутни карабинијери сигурно бисмо га удавили, не би ни парчета остало од њега, сву муку бисмо искалили на њему. Али ћутимо, мимиком се договарамо, само да прођемо кроз решетке, да уђемо у затвор, па ће он добити своје. Међутим, на општу жалост, Крумета су задржали у ходнику управе, а један од чувара изнесе његов пртљаг, иако је био обичај да ослобођени затвореници сами износе своје ствари из ћелије. У сваком случају и управа затвора била је упозорена да припази на Крумета.

Опет смо у нашој ћелији број 15. Упознајемо другове Мићу и Кочи Зозија са током суђења. Више нема шта да нас узнемирава, сада смо осуђени и — свршено. Данас смо преживели још једну опасност — суђење пред војним судом. Колико смо се времена припремали за овај дан. Сматрали смо да ипак треба на неки начин да се бранимо. Међутим, још не могу да се начудим формалностима и неозбиљности у раду овог војног суда.

5. АВГУСТ 1942.

Десет сати пре подне. Данас сам дежурни. Од јутра па до сада, заједно са Сандетом Беличем, чистимо кромпир. Месо је исецкано, ватра заложена; још само да се сипа вода и ручак ће почети

да се кува. Долази Јанчица, пита нас да ли смо чули. — „Не знамо ништа, о чему, говори"? — „Оставите" — поче он — „пребациће нас у Италију, суђено нам је да тамо оставимо кости". Жмарци прострујаше целим телом. Иако је неподношљива врућина осетио сам хладноћу. Јанчица ућута, не дорече шта је све дознао. И Беличот ћути. Приносећи ћумур испод казана, одједном ме као муња штрецну помисао: да ли смо ми на реду, зар нам је било писано да видимо и италијанске затворе. — „Јанко, реци шта је. Да ли ће и нас одвести у Италију"? — „Сада су саопштили само за њих десеторицу, међу којима је и друг Давид, а међу другима сигурно ћемо бити и ми". Чим је поменуо Давидово име, руке су ми се пресекле. Заборавио сам и на дежурство и на ручак; пошао сам ходником. И у ћелији број 15 дознали су за ову вест, сви су овде, седе на рогозини и ћуте.

Пођосмо у „Чифте кауш"* да се видимо са Давидом. Ћелија је препуна. Другови који одлазе за Италију припремају свој пртљаг; колектив им припрема пакете, конзерве и другу храну.

Сви политички затвореници окупљени су у ходнику; испред „Чифте кауша" и „школе" влада веома тешка атмосфера. Давид једним конопцем завеза ћебе у које је сакупио своје ствари, а затим се исправи. Прилазе му другови, разговарају и поздрављају се. Тих је, миран и насмејан, као да се ништа није догодило. Поздрављамо се, стежемо му руку, а ни реч не можемо да му кажемо. Потпуно сталожен и ведар Давид поче да нам

---

* Чифте на турском значи парк. У затвору је то име носила ћелија која је била два пута већа од осталих.

прича: „Све је исто, где било, наставићемо борбу па ћемо се слободни опет видети у нашој земљи. Другови, пишите ми писма и јављајте о новостима код нас и на фронтовима“. Обећасмо да ћемо му писати и на погодан начин обавештавати га о свему.

У дванаест сати стиже „марица“ и чувар саопшти да десет другова изађу напоље. Цео затвор занеме одједном. Завлада таква тишина, као да је за трен испражњена и опустела цела хапсана. Чује се само топот нанула и ехо који се одбија од бетонских зидова. Сви затвореници су у ходнику, шпалир продужава степеништем и холом на горњем спрату, све до великих гвоздених врата. У хол изађоше и сви криминалци.

Другови који одлазу за Италију изађоше из „Чифте кауша“ и, пролазећи кроз шпалир затвореника, грле се и поздрављају са сваким појединачно. За то време, као у хору, цео затвор тихо пева песму: „Сред пушака бајонета“. То је песма којом се испраћају сви другови који одлазе у друге затворе и логоре. Као што су другови пролазили кроз шпалир, тако се и група, која остаје иза њих, полако кретала и на крају смо се сви окупили у горњем холу. Песма још снажније одјекну. Посматрам Давида, погрбљен је, светле му наочаре, као да жели у полумраку још једном појединачно сваког да погледа, да му остану у сећању ликови другова које је толико много волео и који га воле, да задржи у сећању наше ликове у самицама италијанских казамата. Он зна да се кроз само неколико тренутака дели од колектива, у чијем је

стварању активно учествовао. Свима је, веома тежак овај растанак, а друговима који одлазе још је тежи. Али нема шта да се ради, све је свршено. Давид прекину тишину, подиже песницу, а физички изнурено тело надвлада здрав дух, па снажно викну: „Другови, желим вам успех у нашој даљој борби, до виђења у нашој слободној земљи“. То исто поновише и други. Отворише се гвоздена врата, другови изађоше напоље да продуже свој пут у италијанске затворе. (Давид је, далеко од своје домовине, за увек остао у њима).

Хор је и даље настављао своју тиху песму, све док „марица“ није пошла. Испраћај се претвори у демонстрацију против депортирања у Италију.

15. АВГУСТ 1942.

Пажња коју смо посветили криминалцима озбиљно је забринула управу затвора. И ево већ предузимају мере да их одвоје од нас. Данас неколико мајстора реконструишу гвоздене решетке на степеницама и њиховим затварањем желе да прекине сваку везу између нас и криминалаца тиме што би они остали горе на спрату, а ми у приземљу. Одмах су предузете мере против овог одвајања. Једна већа група комуниста, Шиптара и Косовара, премести се на горњи спрат, чиме смо обезбедили даљи рад са њима, а неколико криминалаца, као веза, смести се код нас у приземљу.

Око ручка мајстори су завршили свој посао, закључали су решетке, па нам је сада кретање ограничено само на приземље.

Формирање Комитета, основних партијских организација, скојевских актива и посебно идејно-политичка и васпитна активност међу неорганизованим затвореницима и криминалцима дали су огромне резултате.

У великој мери измењено је стање и атмосфера у затвору. У оквиру колектива формиране су секције за културно-просветну делатност, аналфабетски курсеви за описмењавање и преваспитавање криминалаца, кружоци за теоретско образовање и друго.

Преко веза са градском организацијом редовно добијамо материјал и информације о политичким догађајима, о стању на фронтовима и о активности партизанског покрета у Југославији и Албанији. Материјале прорађујемо у групама и на заједничким конференцијама. Према нашим могућностима активно дејствујемо као саставни део партијске организације у Албанији.

У овај затвор, из разних разлога, тако рећи сваки дан долази велики број људи, међу којима је приличан број омладинаца. Многе од њих пуштају на слободу. Активност организације у затвору је веома снажна, садржајна је и масовна, обухвата све људе. Ауторитет и утицај Партије и колектива су веома велики.

Довољно је, било из ког разлога, да човек проведе неколико месеци у овом затвору, па по његовом ослобођењу да се активно укључи у покрет. Велики број људи који су без икакве политичке оријентације ухапшени по пуштању на слободу одлази у партизане. У овом затвору се пишу члан-

ци и други материјали, штампају у илегалној партијској штампи или у виду летака и другог материјала.

У целој Албанији прича се о овом затвору, о раду Партије, о колективном животу, о односу комуниста према криминалцима и другим затвореницима. Ми смо, у правом смислу речи, једна од активнијих организација у саставу Тиранске партијске организације. Управа затвора то зна. Уосталом, наша активност није никаква тајна. Она се одвија потпуно јавно, просто у присуству управе и окупатора. Не знају само појединости; ко руководи том делатношћу, канале преко којих се одржава веза са градом; вероватно се плаше да постоји и нешто више од онога што и саме виде.

Да би осигурала јачу контролу над нашим радом, полиција је убацила двојицу провокатора. Један се сместио међу криминалце на горњем спрату, а други у приземље. Обојица су млади људи, лепо обучени, остављају утисак просечних градских омладинаца. Држе се као и други неорганизовани људи који долазе у овај затвор са намером да се укључе у васпитне групе. Међутим, наше руководство на време је обавештено да су обојица шпијуни.

Три часа после подне. Трже нас гужва која наједном поче у ходнику. Не знамо шта се догађа. Потрчасмо ка вратима. Група другова трчи према „купатилу“ и сви вичу „бат“ (у оваквим случајевима код албанаца та реч значи „ударај“). Прикључисмо се групи. Као и већина из групе тако и ми не знамо о чему се ради, да ли се припрема нека демонстрација против управе затвора, против

неког од чувара или је у питању најобичнија шала, какве се често приређиване.

Чело групе уђе у купатило, сви се гурамо, желимо што брже да уђемо и да видимо шта је, да бисмо и сами узели учешће, ако је у питању било каква акција. Одједном неко повика: „Ево шпијуна, удри; „Бат" се помеша са тупим ударцима песница и нанула; један пискав глас поче ужасно да вришти, као да га живог деру. Пробио сам се да видим шта се ради. Слика је страшна. Само по оделу препознао сам чувара купатила, сав је обливен крвљу и без свести, стоји на ногама само захваљујући многим рукама које га држе да би и други могли да га туку. Чим су престали да га држе, као угрејана свећа, пресавијен у клупче, срозао се на окрвављени бетон.

У таквој гурњави изашли смо у ходник. Мртвац је остао сâм. На спрату још већа гужва, тресе се цео затвор, људи трче са једног на други крај затвора, као да траже излаз из панике која их је захватила. Највеће комешање је пред умиваоницом у горњем крају ходника. Ту је други шпијун.

Разјарени криминалци, са нанулама у рукама и даље трче ходником, као да очекују знак за тучу. Највећи број криминалаца још увек није схватио о чему се ради. Али, чим је акција предвођена политичким затвореницима, они су спремни на све. Гледајући их како су разјарени хвата ме страх, чини ми се да већини од њих туча људи причињава изузетно задовољство. Иживљавају се у акцији, са страшним бесом учествују у тучи, као да је пред њима њихов лични непријатељ,

кога мрзе из дна душе па су дочекали тренутак освете. Трче по затвору и просто им је тешко што не могу да наставе са тучом.

Уплашени ужасним нередом чувари су напустили затвор и повукли се у спољне ходнике. Војска, не знајући шта се догађа, дала је знак за узбуну. Преплашени Италијани, са шлемовима на главама и оружјем на готовс, почели су да обилазе затвор, да заузимају положаје.

Пошто је акција завршена са овом двојицом, гужва се полако смири и у затвору завлада нормално стање, као да се ништа није догодило. Чувари су поново ушли у затвор и изнесоше двојицу шпијуна напоље.

Управа је покушала да спроведе истрагу да би открила учеснике туче, али је то било немогуће. На постављена питања сви одговарају да се таква убиства нису догодила у затвору, а окупљени у веће групе, кроз решетке, управнику и другим функционерима управе довикујемо: „Убили смо их зато што су били шпијуни, и свако други кога убаците добиће заслужену казну".

Од истраге су остали само покушаји, никакве конкретне мере нису могли да предузму. Никакву изјаву, било од кога, нису добили. А и не знам ко би смео сада да дадне изјаву која би теретила другове из партијског руководства или руководства колектива. Свима је постала јасна снага Партије у овом затвору и посебно спремност неорганизованих затвореника и криминалаца да нас без резерве следе у свим акцијама.

Врло интересантно је држање појединих људи, који сматрају да колектив не гледа на њих

најбољим очима. У ходнику, преко пута наше ћелије, држи своју кафану Миали, ситни трговац из Корче. Разлози његовог хапшења нису потпуно јасни, час прича једно, а час друго, по свему изгледа да је у питању шпекулација. Оставља утисак врло препреденог и поквареног човека. Цело послеподне до касно у ноћ не напушта нашу ћелију, просто је заборавио своју кафану. Много је уплашен. Цело време нас уверава да је честит и напредан човек, да је антифашиста и да би драга срца помагао покрет. Досадан је, не можемо више да га слушамо. По стотину пута понавља једно те исто.

Овде је и Тодор Бугарин. Пресавијен у углу, го̂ као ђаво, обема рукама стално се хвата за ћелаву главу и за себе понавља речи: „Много сам прошао, био сам у више затвора, али ово чудо нисам до сада видео; леле, мајко, шта се ради". Смејемо се са њима и жалимо их. Кажем Тодору: „Довољно је да Петко само две рђаве речи каже о теби па да те стигне иста судбина коју су данас доживела двојица шпијуна". Очи покрива рукама, дрхти, помало се и претвара: „Све друго нека ме снађе, само да не завршим овако срамно".

Тодор је постарији човек, педесетих година, био је фелдфебел у бугарској војној музици, боем, скитница, човек са великим животним искуством, прошао је цео свет. На његовом лицу су присутни трагови бурног живота: сав је у борама, очи подбуле, надувен је и жут као да му је сва крв истекла. Тодор је урадио неку пакост па је затворен. Петко и Ганчо, као стражари, обезбеђивали су затвор. Тодор је успео да обојицу наговори да

заједно беже преко границе у Албанију. Као што Петко прича, обећао им је да ће се из Албаније пребацити у Италију. Тамо би Тодор свирао и издржавао обојицу. Али уместо у Италији, чим су прешли границу, нашли су се у затвору и сада више о њима нико не води рачуна.

Још првих дана продали су све што су имали да би куповали храну и цигарете. Тодору су остале само још дугачке војничке гаће. Гô је, и нема ништа. Петко и Ганчо продали су и гаће. Ганчо је опасан једном старом врећом и то је све што је на њему. Петку је неко дао кратке панталонице, не може да их закопча, извезивао их је једним дебелим канапом, колико да није потпуно гô. Стално долазе у нашу ћелију. Не знају језик, ни са ким не могу да проговоре. Дајемо им по неку цигарету и по нешто за јело, потпуно су изгладнели.

Петко наивно, али огорчено пред нама прети Тодору: „Убићу га, узео нас је на душу, преварио нас је", а Тодор и даље наставља да их обмањује. Брзо измишља нове приче: како ће бити пуштени, да ће он свирати, зарађивати новац и друго.

У затвору има сигурно више оваквих који после данашњег догађаја не могу да нађу своје место и спокојство. Само умоболне ништа не узнемирава.

Међу њима посебно пада у очи Ћазим — човек тридесетих година, висок, црномањаст, са великим као катран црним очима, са развученим и изразито лепим обрвама, са дугом брадом и неподшишаном косом, која му пада на рамена. Врло леп мушкарац! Обучен је у кошуљу белу као снег,

дугу до испод колена, од домаћег платна, и у дуге широке беле гаће. По чистоћи одела Ћазим личи на апотекара. Сви се чудимо: како овај лудак успева да у овом хаосу и нечистоћи одржава белину своје кошуље. Ћазим се по цео дан, мирним, спокојним корацима шета ходником. Само с времена на време потрчи као да га неко јури. Затим застаје, нешто мрмља у себи, живо гестикулира рукама и главом, па опет потпуно мирно наставља шетњу. Затим, тихо и веома мелодично почиње да певуши. Неки криминалци кажу да Ћазим пева љубавне песме — тугује за својом женом, која га је напустила и довела у овакво стање. Ћазим не разговара ни са ким, нити пак некоме смета, осим када се нехотично у јурњави судари са неким. Тада га дочекују песницама у слабине. Он не реагује, бежи, тражи слободан простор за кретање и када га нађе наставља да мирно корача и пева. На онога који не зна да је умоболан његова појава оставља утисак великог и племенитог бега или паше који шетњом кроз просторије свог сараја разбија досаду, или можда ретко надареног артисте који се достојанствено шеће на сцени.

Други је Васил. Он је из села у околини Ћафасана, пореклом је Македонац, четрдесетих је година. Спава поред самих решетки. По цео дан се врти око тог места. У руци држи дрвено чибуче, којим замахује, па ти се чини да ће га бацити, али Васил се окреће, подиже руку, неколико пута окреће њоме око главе, клече на колено, затвара једно око, а испред другог намешта чибук. Тако посматра и почиње гласно да броји звезде и дане — данас је понедељак, сутра је уторак . . . Рећа

имена, говори без везе све док га неко не удари или одгурне са места. Али Васил опет замахује и врти руком, заузима поново исту позу и наставља да броји звезде...

Трећи је Рецеп. Потпуно је луд, чак заборавља и да хода. Креће се пузањем, лиже под, ноктима скида малтер са зидова и ставља га у уста, жваће, пљује и опет лиже. Сав је у крастама, црн, поцепан, полунаг, мршав као костур. Рецеп највише смета криминалцима — стално га дирају, туку и гурају са једног краја на други. Пре хапшења Рецеп је био службеник. Када су га довели у овај затвор, причају старији затвореници, био је прави господин, паметан, веома лепо обучен и са доста новца. Али, сада уопште не личи на човека...

У овом затвору има још таквих лудака а њихов број се стално повећава. Више пута криминалци изводе са њима шале — скупљају их у један угао па их посвађају. Умоболни почињу беспоштедно да се туку, да се гребу и да се уједају. Окупљени око њих, криминалци вичу као да су на неком такмичењу и још више их подстичу на крвави обрачун... Интересантно је да уопште нисам запазио да се умоболник супротставио неком другом затворенику. Па чак и када их криминалци претерано малтретирају, они не реагују, као да схватају да је узалудан било какав покушај одбране.

25. АВГУСТ 1942.

Убиство двојице шпијуна, а посебно утицај који смо постигли на криминалце и њихово учешће у овој акцији, ставило је управу затвора пред

озбиљне проблеме. Ово је за окупатора био сигуран знак да ће се у овом затвору предузимати и друге, још веће акције.

Са развитком народноослободилачке борбе стално се повећава број политичких затвореника, нарочито комуниста.

Нас Југословене у затвору сматрају организаторима и кривцима за стање које је створено у њему. Проносе се вести да управа затвора припрема план да осуђене комунисте, а посебно Југословене, пребаци у Италију на издржавање казне, да би их изоловали од криминалаца.

Другови који су били у италијанским затворима у Барију, у Бриндизију, Лече и другим причају о ужасним условима под којима се тамо живи. У суштини то су средњевековни казамати, без сунца и ваздуха, веома влажни. Храна која се добија није довољна за одржавање живота, а најтеже од свега је стално малтретирање и мучење којима су изложени затвореници. Као последица таквих услова у тим затворима се масовно умире.

Како се мењају услови. Сада је, значи, много боље да ниси осуђен, да си „заборављен". То није изузетак у овом затвору, бар не у овом моменту. Тако се најбоље може избећи депортирање за Италију.

А како да пођеш из овог затвора, који је заиста постао права револуционарна школа, у којој се васпитавају и преваспитавају стотине људи; активност комуниста — затвореника о којима се причају легенде у целој Албанији. Депортирање политичких затвореника за Италију, ликвидирање овог борбеног жаришта за народноосло-

бодилачки покрет у Албанији значило би озбиљан губитак. Ако би нас пребацили у Италију, заиста би од нас направили праве изгладнеле робове, који би беспомоћно очекивали исход рата. Само онај који би одолео глади и мучењу вратио би се кући да прича о страхотама затвореничког живота, о ужасном умирању својих другова.

Једанаест сати пре подне. У нашу ћелију улазе другови Кочи и Мићо. Разговор се наставља на исту тему. Мићо нам прича да је партијска организација у граду предузела мере и по сваку цену улаже напоре да спречи ову италијанску намеру. У том циљу данас ће се одржати велике демонстрације, које организују жене из Тиране. Демонстрације ће бити одржане испред нашег затвора. Жене ће наступити са паролом: „Ми, мајке, не дамо да се наша деца воде у Италију". Очекује се да демонстрације буду масовне. И ми ћемо се придружити женама. Демонстрираћемо унутра, у затвору. Треба да се мобилише цела Албанија за отпор против депортирања политичких затвореника.

Данас је ручак подељен нешто раније. Али, томе нико не обраћа пажњу. Уосталом, у затвору се на време не гледа са толиком тачношћу као на слободи. Ово примећују само другови који знају да ће после подне отпочети демонстрације.

Два часа после подне; ужасна врућина; затвор је као загрејан сач. Нестрпљиво чекам да почне јесен, бар мало да захлади. Овај пакао се више не подноси. Време споро пролази. Нестрпљиви смо. Врућина још више подстиче нервозу. Не знам шта бих дао када бих могао да нађем неко место где има бар мало струјања ваздуха. Седео бих на

промаји да се охладим, да престане знојење па макар се одмах после и разболео. Али узалуд. Нигде ваздуха, само врућина и запара. Нестрпљив сам, нешто као да се кува у мени. Ево по трећи пут прилазим гвозденим решеткама и кроз тамни ходник посматрам спољашња врата како упијају вреле сунчане зраке, па ми се чини да ће сваког момента букнути у пламену.

Италијански војници мрзовољно стоје на стражарским местима, у ходнику и поред врата. Они и не слуте да сваког тренутка пред затвором може избити бура.

Другови са спрата кроз решетке јављају да жене већ наступају. Сви напуштамо ћелије, ходник узавре, настаде страшна гужва. Чувари напуштају затвор, беже напоље, не знају шта се догађа.

Испред затвора отпоче снажна бука, демонстрације почињу. Судећи по узвицима, закључујемо да је доста велики број жена узео учешће. Слушају се повици, пароле, скандирање.

Спрат исто тако ври, тресе се таван изнад нас, чини ми се да ће сваког тренутка пропасти. Ми смо се окупили у холу испред решетака и оданде се придружиомо женама.

Напољу гужва постаје још снажнија, број жена као да се повећао. Скандирање и певање револуционарних песама на спрату изнад нас помешано је са непрекидном лупњавом и треском, као да руше зграду. То исто и ми радимо. Виче се на све стране. Италијани су као избезумљени, у спољњем ходнику припремају заклоне, износе оружје, муницију, бомбе. Митраљези су окренути

према нама. У једном тренутку код спољних врата одјекнуше пуцњи и рафали из шмајсера. Пуцњава још више распали демонстрације, женски гласови постадоше још снажнији, спрат се још више заљуља а ми, држећи се свом снагом за решетке, вичемо колико можемо, бодримо неустрашиве жене, које се боре за наш останак у Албанији,

Пуцњава се понови. Пуцају пушкомитраљези: чује се брујање тенкова и борних кола, непрестано се пуца. Ово пуцање недвосмислено говори да ће се демонстрације крваво завршити. Гледам другове око себе, просто као да нису при себи. Пуцање је код свих изазвало још већи гњев. Шта ли се догађа напољу? Гађају у ваздух да уплаше жене или можда косе ненаоружане мајке? Ова нас помисао све мучи.

Група другова и криминалаца са спрата нагрнула је на десну страну — на гвоздену преграду код степеница. И ми из приземља се придружисмо — свом снагом дрмамо гвоздену решетку. Али гвожђе је дебело и јако. Не покреће се из свог лежишта. Пристиже још једна већа група другова са спрата. У залету се бацају на преграду, гвожђа почеше да се савијају, закрцкаше лежишта у бетону и наједном неста преграде. Опет смо сви заједно, без преграда. За тренутак се осетих снажнијим, сигурнијим. Упутили смо се на спрат, у велики хол, испред гвоздених решетака. И овде су Италијани заузели положаје. Прете нам ватром уколико не престанемо. Уопште им не обраћамо пажњу и не знам ко би могао да се повуче све

док траје борба ових храбрих жена. Тутањ тенкова и рески рафали митраљеза не престају.

У ходнику се појави група италијанских официра. Међу њима је и Ћазим Мулети, председник Тиранске префектуре и познати квислинг. И они прете са пиштољима у руци. Кроз решетке према њему пролетеше рафали нанула, парчади цигле и пљувачке. Сав избезумљен од беса и страха Ћазим поче да пуца у нас. На срећу никога није погодио. И ми смо ухватили заклоне иза стубова у холу — и лево и десно од решетака. Неки су се растрчали по ходницима, низ степенице, ужасна бука — права паника. Не смеју да нам се приближе, пазе да их не закаче нануле и парчад цигли што и даље лете кроз решетке према њима. Не знам да ли овог момента не бисмо сломили и ову решетку иако је много јача од оних на степеништу. Није чудо да и то плаши Италијане. Истина, они имају оружје, многе од нас би поубијали, али је довољно само половина да изађе ван па да од њих не остане ни једно парче.

Напољу јењава пуцњава, стишавају се женски повици. Удаљују се од затвора.

Пет сати после подне, демонстрације су завршене. Али војска се не повлачи, репетирани митраљези и даље су уперени у решетке. И ми смо мобилни; не разилазимо се, јер знамо какве ће мере предузети Италијани после ове акције.

Спушта се мрак. У затвору је мирно. Сви смо у ишчекивању. Желимо што пре да дознамо о исходу борбе демонстранткиња. Не знамо шта се догађа у Тирани. Како су завршене демонстрације. Знамо само то да су снаге овог града и његова

привржености овом затвору велике. Верујемо да Тирана неће оставити акцију на половини. И окупатор добро познаје овај борбени град и зна да се не излази тако лако на крај са њим. Али никакве вести не могу се добити, затвор је блокиран.

Навече управник затвора захтева да разговара са представницима политичких затвореника да би се нормализовало стање у затвору. Наши захтеви су јасни: никакво депортирање у Италију, казне да издржавамо овде, у Албанији.

Касније се и војска повуче из ходника. Стање у затвору се потпуно смири. Међутим, не знамо шта се догађа у граду.

„Чифте Кауш" је препун. Коментаришу се данашњи догађаји. Ужасно смо преморени. Неки су промукли од вике. Ноге нас више не држе. Окупили смо се у нашој ћелији. Уморни смо, а не спава нам се; вероватно због узбуђења које нас још увек држи.

Касно у ноћ у ћелију дође друг Рамиз. Ступили су у везу са једним од чувара. Причао им је да су демонстрације биле веома јаке, дрхтала је цела Тирана. Пред затвором је вођена права борба. Жене су биле веома храбре, а било је и рањених. Једна постарија жена, пред самим вратима затвора, попела се на једна борна кола и зграбила пушкомитраљез који је пуцао у демонстранте. У том тренутку митраљески рафал, са једног другог тенка, пресекао је храбру жену. Пала је мртва на сâм праг затворских врата.

Италијани нису очекивали овакав отпор. Страховали су да се демонстрације не наставе. Да не

прерасту у буну и нереде. Рамиз верује да ће акција успети, да неће смети да продуже са депортирањем.

Заиста, веома пријатно осећање да као робијаш активно учествујеш у борби. Па зар нисмо данас били заједно на барикадама са женама Тиране. Сутра ће цела Албанија знати о нашој акцији, порашће углед наше партијске организације. Заспао сам задовољан победом коју смо данас извојевали. Са највећим поштовањем и најтоплијим осећањима увек ћу се сећати храбрих тиранских жена са којима смо се данас заједно борили. Не сумњам да ће оне увек и у сваком моменту бити за нашу борбу — и са нама.

Мајка — херој која је данас положила свој живот на прагу овог затвора, као да ми шапуће у сну: „Само преко наших мртвих тела могу да вас одведу у Италију". Потврдила се и постала стварност њихова парола: „Ми, мајке, не дамо да се наша деца воде у Италију".

26. АВГУСТ 1942.

Стање у затвору је нормално, али блокада продужава; прекинуте су све везе са градом. Нема посета. Нема трговца који снабдева затвор намирницама, пекара, лекарских помоћника. Чувари су између решетака и не улазе унутра.

Нисмо навикли да будемо одсечени од града. Притиска нас осећање изолације. Али смо сигурни да ово не може дуго трајати. Становници Тиране навикли су да сваког дана по стотину људи и жена посећује овај затвор. Зато не могу бити мир-

ни док не дознају какво је стање у затвору. Окупатор није у стању да одвоји Тирану од нас.

Данас нам је дан некако тмуран. Нема никаквих новости, чак ни окупаторске дневне штампе.

Да бисмо употпунили присутну празнину, културно-просветна група затворског колектива припрема за вечерас приредбу.

Осам сати, вече, „Чифте Кауш“ је пуна. Сцена је импровизована у горњем делу ћелије; хор пева Интернационалу, а затим албанску химну. У ставу мирно и са стегнутим песницама поздрављамо; затим врапче, политичка сатира, револуционарне рецитације и песме, хумор из затвореничког живота и на крају политички коментар о демонстрацијама.

Врло пријатно вече, програм је одлично припремљен, било је доста смеха.

27. АВГУСТ 1942.

Блокада је укинута. Све ври од посета. Ходник је препун, никада није било толико народа.

Другови Албанци који су данас имали посете потврђују вести о успеху демонстрација.

На крају су нам и формално саопштили да престаје депортирање за Италију.

СЕПТЕМБАР 1942.

Врућина и даље траје. Свакодневно се повећава број затвореника. Стиснути смо као сардине у конзерви. У овом затвору нема више простора, не можемо ни да се окренемо. Већ се осећа и недостатак ваздуха.

Због велике суше и жеге, која траје већ неколико месеци, нестало је воде, па су чесме по цео дан без иједне капи. Треба да се чека поноћ па тек тада да потече вода. На чесмама ужасна гурњава, дуги редови; свако хоће да се умије, да се напије и да наточи воде и за други дан. Сталне свађе па чак и туче међу криминалцима. Недостатак воде још више повећава нечистоћу и загађеност у затвору.

Дуже времена влада маларија. Појавила се и епидемија тифуса и дизентерије. Неколико теже оболелих затвореника пренели су у болницу. Ноћас је умро криминалац из ћелије преко пута нас. Маларију и дизентерију не сматрамо тако опасним обољењима. Мислимо да су оне сасвим нормалан одраз услова у којима живимо. Али тифус је опасан, од њега почињу да умиру затвореници. Он нас све плаши, али нема никаквих могућности ни за превентиву нити за изолацију. Код управе затвора инсистирамо да предузме мере, указујемо на опасност од које можемо сви да настрадамо.

После неколико дана у затвор су дошле две санитетске екипе. У оба дворишта инсталирале су по један велики казан и друге апарате за дезинфекцију. Све, од веша па до рогозине, изнели смо у двориште. Остали смо потпуно голи, а затвор је сасвим празан.

По цео дан смо испод монтираних тушева, из којих тече врела вода помешана са хемикалијама. И затвор дезинфекују. Касно у ноћ све је завршено. Вратили смо се у своје ћелије. Осећа се мирис лекова и отрова, али ипак овај је пријат-

нији од онога који је до јуче смрдео на болест. Потпуно је нестало вашака и стеница. Оне су до јуче пузале као мрави, не само по нама него и по зидовима ћелије. Дезинфекција као да нас је препородила — осећамо се лакше, чистије, окрепили смо се — епидемија је ликвидирана.

21. СЕПТЕМБАР 1942.

Тројица криминалаца побегла су из затвора.

Десно двориште, у које излазимо на одмор, са три стране опасују затворски зидови, а са четврте спољашњи зид који одваја затвор од улице. Тај зид истовремено дели овај затвор од другог дела дворишта. У задњем делу затвора, у који се улази кроз посебна врата, није дозвољено никакво кретање. Тамо су смештена вешала и улази се само тада када треба да се употребе. Поподневни одмор у дворишту траје два сата и завршава се пред сâм мрак. Тројица криминалаца успела су да за то време извуку неколико цигли из зида који дели ово двориште од оног у задњем делу затвора и када је одмор завршен они су се уместо у затвор провукли кроз отвор у задње двориште, повратили цигле на своје место и сакрили се међу даске испод самих вешала. Искористили су први мрак — пре доласка појачања ноћне страже, прислонили су високи стуб вешала на зид и уз помоћ својих појасева успели да се пребаце преко зида, да се спусте на улицу и потпуно неприметно да побегну. Касније, када су ноћне страже дошле на своја места, приметиле су стуб наваљен на зид и појас који је и даље висио са друге стране. Уз-

буна и обилазак затвора. Целу ноћ гужва и трчање. Тек другог дана се дознало да су побегла само тројица криминалаца.

23. СЕПТЕМБАР 1942.

Вечерали смо. Сви смо у нашој ћелији. Настављамо уобичајене разговоре. Чекамо да дође вода. У ћелију улази друг Мићо Гилић и прича нам да је дошла нова група другова Македонаца. Увели су их на горњи спрат, сада су код решетака поред степеница до „Чифте кауш". Разговарају са друговима. „Траже вас, дођите да се видите". Сви смо истрчали. Четворица су на другој страни решетака. Поздрављамо се. Само једног од њих познајемо (Крсте Црвенковског). Долазио је као илегалац у Кичево. Знамо да је одговоран и искусан партијски радник; претпостављамо да је из Прилепа, али одређеније о њему ништа не знамо. Друге први пут видимо. Причају нам да су Радмило и Младен из Гостивара, а Благоје Буневски из Тетова. Дуже смо остали са њима у разговору. Ове ноћи остало је да се снађу како знају на спрату, а сутра ће се уредити да се преместе у приземље. Вратили смо се у ћелију. Дискутујемо о новостима које су нам испричали новодошли другови.

24. СЕПТЕМБАР 1942.

Нестрпљиво очекујемо да другове преместе код нас. Уређујемо им место у нашој ћелији, верујемо да и они желе да буду са нама. Око девет сати ова четворица сиђоше доле. Илегалац

нам рече да се зове Јово Спири и да је из Тетова. (Много касније дознали смо његово право име. Био је то друг Крсте Црвенковски). Али му не верујемо. Тачно знамо да није из Тетова, у шали му то и кажемо, а он се смеје. Али чим је тако као такав и нека остане.

„Јовче" (Крсте Црвенковски) се повезао са друговима из „Чифте кауша" и постао је члан затворског партијског руководства. „Јовче" је прекинуо традицију, четворица другова нису се сместили у нашој ћелији. Он и Радмило пошли су у „Чифте кауш", а Младен и Мамбус у једну другу ћелију. „Јовче" не може да се одвоји од нас, бомбардујемо га питањима. Јасно нам је да он доста зна. Прича нам да је и после нашег хапшења био у Кичеву, видео се са друговима, радили су усиљено, покрет се добро одвијао. Упознаје нас са стањем у другим крајевима Македоније — Скопју, Прилепу и Битољу. Први пут откако смо у затвору имамо могућност да чујемо о развоју покрета у крајевима Македоније који су под бугарском окупацијом.

ОКТОБАР 1942. год.

Почеле су да падају кише праћене страховитим грмљавинама, какве никада у животу нисам до сада чуо. Грми непрестано по неколико сати, тресе се цео затвор, просто да те страх ухвати.

Време је хладније, нема више оне неподношљиве врућине што нас је топила као свеће. Вода се поврати у чесме. Сада је много лакше, овако може да се издржи.

20. ОКТОБАР 1942.

Данас су довели још једног Македонца. То је Стево Нестор из Струге. Члан је Комунистичке партије. Пред полицијом се добро држао. Сада је он на реду, треба да нам исприча све новости из Македоније.

У ћелији сви спавају; и напољу у ходницима влада тишина, нема живе душе. А нешто ми ипак изазива пажњу, буди ме. Одједном, као у сну, у гробној тишини чујем звуке виолине.

Негде око затвора, на улици, или у некој кући близу затвора, неко свира на виолини, веома лепо, дивне мелодије, какве могу само у сну да се чују. Чудно! Неко као да ме стеже за грло и не дâ да се разбудим и спокојно слушам виолину. Да ли је ово истина или сан? Одакле и како до наше ћелије допире музика и разиграни звуци виолине? Па овамо ништа не може да се пробије, ни сунце, ни светлост, ни зрак месечине, апсолутно ништа. Овде је све глуво, немо, мрачно. А виолина, ево проби све: армирани бетон, гвоздена врата, спољашњи високи зид што се издиже изнад крова затворске зграде и јасно је чујем као да свира, тихо, пригушено, овде у самој ћелији.

Да ли је ово стварност или сан? На крају, свестан сам да сам будан и да заиста слушам звуке виолине.

Не покрећем се, заустављам дах, да не бих изгубио тихе звуке који допиру до мојих ушију. Страхујем да није сан и да не престану пријатни акорди ако се разбудим.

Другови у ћелији спавају, не чују. Нисам ни будан нити спавам. Слушам прекрасне звуке вио-

лине какве никада до сада нисам чуо. Подсећају ме на Кичево, на моју виолину. Као да баш неко на њој свира. И одједном опет се тргнем, али ако се пробудим и ако престанем да слушам виолину чини ми се да то ничим нећу моћи заменити па се због тога на силу претварам као да спавам и сањам слушање виолине. А она наставља да свира, све лепше и нежније, не престаје, као да зна да је неко ипак слуша, да ужива и да се топи у њеним мелодијама и да је награђује захвалношћу какву не би могла да доживи ни у једној другој прилици.

Зашто не пробудим другове да и они чују. Знам да би се и они радовали као што се и ја радујем. Посебно Санде. Он је веома музикалан и велики љубитељ музике. Док је био на слободи, није могао да замисли живот без музике. А сада не може ни да је види нити да је чује. А како би се радовао и како би доживљавао ову серенаду. Значи, треба да их пробудим, да им омогућим да чују овај необичан, неочекиван, просто немогућ, а толико леп — заносан концерт, да се придруже мојим „аплаузима“, који су упућени непознатом виолинисти, што, можда, и не зна да звуци његове виолине, у муклој ноћној тишини, магично допиру и просто заносе. Али мисао ми опет лети ка друговима, да их пробудим. Ово је можда јединствена и последња могућност да чују виолину. Али никако не могу да отворим очи, не могу ни да се покренем, а дах ми је потпуно заустављен. Помисао да је ово можда само сан, као да ми је прилепила главу за јастук, имам осећај као да сам закован за постељу па никако не могу

да се ослободим. Себичност, плашим се да ми другови не одузму серенаду, да ми не кажу да она није само моја већ и њихова. Као да је могуће звуке поделити на нас десет, колико нас је у ћелији, па свако по мало да чује и да узме?

Не, није себичност, већ страх да све ово није само сан, да не изгубим ову прекрасну мелодију ако се пробудим. Онда, шта? Сујеверје, добро, у затвору има и тога, али ја сам заиста будан и слушам виолину. Поново ме занесе, свира исувише лепо, као да се налазим у свету бајки са волшебним виолинама које својим звуцима могу све да учине.

Ко ли је овај човек што тако лепо свира, да ли свира нама или својој вољеној девојци? Али то није важно. Нека свира било коме, јер сама виолина ове ноћи изводи најлепши концерт, и сама се распевала као да зна да је слушају робијаши, људи којима надокнађује, макар и за тренутак, све што им недостаје. Било коме да је упућена ова серенада, не верујем и немогуће је да осећају и да доживљавају њену мелодију као што то осећам ја или моји другови, када би се пробудили. А можда и они слушају, па се плаше исто као и ја да устану, да се не преваре у сну, па се праве да спавају, као што се и ја правим.

Не знам колико је трајало свирање виолине. Остао сам са осећањем да је трајало доста дуго, читаве дане, недеље па и више.

Не знам да ли ћу некада имати могућности да пронађем човека који нам је ову ноћ испунио овакво пријатним изненађењем, да дознам коме је свирао, да му изразим моју захвалност и да му кажем колико је лепо свирао оне ноћи.

10. НОВЕМБАР 1942.

Изјаловили су се покушаји окупатора да нас, политичке затворенике, пребаци у Италију. Али се он ни са овим стањем, да продужи оваква активност у затвору, сигурно не може помирити. Дознали смо о припремама да се једна војничка касарна, на крају Тиране, адаптира и преуреди за наш смештај, како би нас одвојили од криминалаца.

Последњих дана октобра саопштили су нам да је нови затвор већ готов и да треба да се припремамо за пресељење.

У новембру је почела селидба политичких затвореника — у нови затвор.

Ствари су нам спаковане у бале и смештене у холу поред гвоздених врата. Стигле су две велике „марице". Једна група другова оде, они ће први видети нови затвор, а ми очекујемо да дође ред и на нас.

Док су трајале припреме за одвајање политичких затвореника од кримналаца, управа затвора нас је уверавала да ће услови живота у новом затвору бити много бољи, за разлику од ових овде.

После краћег времена оде и друга група, за њом и трећа. Сада смо ми на реду. Чувари су нам везали руке лисицама; стиже „марица", возимо се Тираном, али је ни овог пута не видимо. Застали смо. Пред нама је блок са више нових зграда. Налазимо се испред две, међусобно повезане једном терасом и заједничким улазом. Ово је наш нови затвор. Зграда је са спољне стране окружена густом бодљикавом жицом, а од других

зграда у блоку одвојена је високим зидом од бетона препуним стражарницама и пушкарницама.

Прошли смо испод заједничког улаза и нађосмо се испред двоје великих дрвених врата, појачаних гвозденим шинама, које су постављене једна преко друге. Чувар је откључао десна врата и ушли смо унутра. Велика просторија, дугачка преко 30 метара и исто толико широка. Испод самог тавана, који је висок преко 5 метара, на десној страни просторије, има неколико прозорчића. Ова је ћелија, ако може тако да се назове, полумрачна. Стотину другова, који су дошли пре нас, просто се губе у овом огромном магацину, који може да прими неколико стотина вагона робе. Под је од бетонских плоча. Газимо по води високој неколико сантиметара, која као да је намерно остављена, као да желе преко првог утиска да нам наметну нов режим и ред живота у затвору. По свему изгледа да ће се овде живети као у правом затвору. Не знам зашто, али ми се чини као да смо већ изоловани и као да се налазимо далеко од Тиране, и ако по времену проведеном у вожњи, ипак треба да смо у самом граду. Сви смо као покисли. Из потпуно ведре, живе и бучне атмосфере, наједанпут смо пали у овај мрачни, влажни и празни магацин.

Како пристижу тако се нове групе растурају по магацину и као да нестају у мрачном пространству. У први сумрак стигли су и последњи другови. Један део се сместио у просторије зграде која је прилепљена уз нашу. Значи, одвојили су нас у две просторије.

Чувари нам саопштише да ће нам ствари пренети сутра.

Не може ни да се седне, а о лежању ни речи. Под је потпуно мокар. У нашој ћелији, поред осталих, су и Кочи Зозе, Али Деми, Мићо Гилић, Крсте Црвенковски, група Кичевчана, другови из Маврова и Гостивара; остали су у ћелији преко пута нас. Смрачи се. Струје нема. Ништа се не види. Две свеће осветлише десни угао ћелије. Неко од другова објави да почиње редовни политички састанак. Сви се окуписмо. Испред запаљених свећа устаде друг Нико Лаци. Он говори о намерама окупатора који сматра да ће тиме што нас је преместио у овај затвор и раздвојио успети да сломи борбени дух овог нашег колектива и да ће умањити нашу активност. Међутим, он је посебно нагласио да смо заиста сада стављени у тешке услове и баш због тога, као комунисти, морамо да уложимо максимум напора и смелости да бисмо и овде створили услове за живот и рад, какве смо имали у старом затвору.

Ове ноћи нема спавања, не може уопште да се легне, бетон је прекривен водом. У помрчини се чује само шљапкање ципела. Прође поноћ, обузима нас хладноћа. Кроз ципеле влага се пробија по целом телу. Пуца зора, дрхтимо као прут.

У јутро, око осам сати, донели су нам пртљаг. Изашли смо у хол да одвојимо оно што је наше, а исто тако и средимо оно што припада друговима из другог „магацина".

Другови нам причају да је и код њих исто стање. Рекоше нам и то да је једна суседна просторија пуна сељака, који су затворени као

симпатизери НО покрета или родитељи и ближи рођаци припадника партизанских одреда.

Старим крпама и кантама воду смо брзо исушили, организовали смо кухињу и економат, разместили смо постељину; и опет продужава затворски живот, само много досаднији — цео дан смо у једној истој просторији, без икаквих промена. Време нам протиче у учењу, читању, у дискусији и у раду кружока.

Четврти дан откако се налазимо у овом затвору а стање је потпуно исто. Данас је поново успостављена веза са градом; добили смо билтене и други материјал, који је унео живост и освежење у рад кружока и актива. Оваква атмосфера подстиче и наш осећај да се нешто припрема. Кочи Зозе, Али Дема, Крсте Црвенковски и још неки одговорни другови седе у углу, на једној постељи, и цело поподне нешто разговарају. То сви примећујемо и нарочито се удаљујемо од њих да им не сметамо. Наша постеља је одмах до њихове, овде спавамо ми, Кичевчани и Мавровци.

Смрачи се, а они и даље конферишу. Подељена је вечера; припремамо се за спавање. Тек тада нам Кочи рече да су решили да се отпочне са копањем рупе, кроз коју треба да се бежи. Рупу треба копати на северној страни „магацина“, на један метар испред самог зида, одмах до наших постеља. Прво треба извадити неколико бетонских плоча из пода, на метар и по дубине ископати земљу, а оданде пробити темељ зида зграде и подземним тунелом проћи целим двориштем, затим тунел треба да прође испод зида који окружује затвор па тек тамо да се изађе испод земље и да

се бежи. Акција по овом плану одмах отпоче. О овој акцији не знају сви у ћелији.

После неколико часова непрекидног рада плоче су извађене. Другог дана продужили смо са копањем земље. То иде прилично лако, али је проблем куда однети земљу. Нашли смо решење: да се слаже испод постеља и да се крије ћебадима и душецима. За два дана земља је потпуно очишћена. Нашли смо се испод дебелог армираног темеља. Од алата имамо само кашике, виљушке и ексере. Осим тога прокопавање темеља мора да се одвија без шума да се не открије акција. Треба зрно по зрно, каменчић по каменчић одроњавати темељ. Овај начин прокопавања је веома тежак; копаш по сат, два, прсти се окрваве а једва успеваш да одрониш два-три каменчића. Десетак дана ради се непрекидно и дању и ноћу, а једва ако смо одронили дубину до 15 сантиметара. Али и поред тога копање се наставља интензивно.

Једног дана са копањем није било нешто у реду. Наредна смена није ушла у рупу, рад је престао. Другови су се узнемирили. Крсте нам у поверењу рече да је по свим изгледима акција откривена. Очекује се долазак контроле. Чувар, који служи за везу, сигурно је обавестио руководство о томе. После извесног времена рекли су нам да сву земљу, која је смештена испод душека, вратимо назад. Само за трен рупа је затворена, а затим смо и бетонске плоче вратили на своје место, на њих смо наместили неколико постеља и као да није било ништа. Цео труд, недеље рада и радости, пропадоше.

Дванаест сати. Припрема се деоба ручка. Отварају се врата. Улази група функционера управе затвора и двојица официра милиције из спољњег војног обезбеђења затвора. Шетају се по магацину. Загледају зидове, подижу душеке. Не могу ништа да примете. Највише се врте око места где је рупа. Јасно је да су обавештени о акцији. Ништа не питају, односе се као да не знају ништа, као да су ушли унутра да нас „виде". И ми им се подсмевамо као да не знамо зашто су дошли. Без и једне речи изашли су напоље.

По свему изгледа неко нас је потказао. Сумња може да падне само на једног. То је Андрија Зиси. Он је припадао комунистичкој групи „Зиар" — троцкиста. Једино је та група остала пострани, за разлику од других партијских група у Албанији, од којих је октобра 1941. формирана Комунистичка партија Албаније.

Зиаристи су, углавном, интелектуалци. Њихове концепције нису за борбу. Проповедају да се чека да се Црвена армија приближи Балкану па тек тада да се народ диже на устанак. У суштини, то су издајници, који, по свим изгледима, у последње време потајно сарађују са окупатором. Прилично нам је сумњиво како је овај тип пао у затвор, а још више зашто је сада заједно са нама пребачен у овај затвор. Он је бојкотиран, нико са њим не говори, по цео дан је потпуно сâм.

Два дана и две ноћи пада киша без престанка, све је мрачно и тмурно. Ово као да утиче и на нас. У „магацину" влада тишина, као да је школска учионица у којој држи предавање неки врло строг учитељ. Окупљени у групе на постељама,

неки читају или тихо причају и разговарају, као да нам је забрањено да гласно говоримо. Нема посете, нема људи, нема промена, све је исто. У старом затвору навикли смо да сваког дана, сваког тренутка, чујемо по нешто ново.

Овај покушај прокопавања канала за бекство из затвора прилично је забринуо окупаторе. Немају мира, сумњају да смо предузели неку нову акцију. Они добро знају да ми заиста не можемо да мирујемо, па нам саопштише да треба да се преселимо у две просторије на спрату. Већ другог дана наша селидба је завршена. Две велике сале, једна према другој. Ова не личи на затворску ћелију; по величини је иста као „магацин". Међутим, разлика је огромна. Ова је потпуно хигијенска и лепа сала, личи на велику школску просторију или на некакав павиљон у санаторијуму. У десном горњем углу налази се модерно уређен клозет, а преко пута њега купатило са неколико тушева. На предњој страни седам до осам прозорчића пропуштају довољно светлости у салу. Ваздуха има довољно, а кроз прозорчиће имамо прекрасан поглед према периферији Тиране. И друга сала је потпуна иста.

На ове сале брзо смо се привикли. Дан је потпуно испуњен радом. Просто не остаје времена за досађивање. Поред идејно-политичког рада и теоретске изградње овде има више могућности и за разоноду. Имамо веома добар хор, дилетантску групу, рецитаторе и хумор. Текстови за културно-забавни живот пишу се овде и они, углавном, имају политичку садржину: о активности народноослободилачког покрета, дејствима партизанских

јединица, затим, сатира и исмејавање фашизма и појединих познатих квислинга и руководилаца окупатора.

Вршимо притисак на управу, захтевамо да нам се омогући по неколико сати дневног одмора на ваздуху у дворишту и да се регулише питање посета породица. Подвлачимо да ћемо у противном предузети мере.

Идејно-политички рад и теоретско образовање сада се више не одвија по ћелијама и групама већ масовно. Кружоци раде непрекидно а предавања се одржавају за све заједно. Масовно се читају и коментаришу билтени и други илегални материјал који добијамо, изузев неких конспиративних материјала, који се прорађују у партијским ћелијама. Сваке вечери се одржавају политичка предавања. За уводна излагања користе се материјали добивени споља или реферати и предавања које припремају изграђенији другови у самом затвору, а затим се одвијају дискусије, које трају понекада и до касно у ноћ.

По једанпут или двапут у недељи, уместо политичких часова, одржавају се приредбе. По завршетку програма настаје игранка, углавном кола и шале. Плешемо али, разумљиво, без девојака. У игранци главна атракција су Салко Мудериз и Звездић. Они веома лепо и интересантно играју неке карактеристичне игре са Косова.

Једног дана двојица официра — црнокошуљаша из спољњег обезбеђења затвора — изразише жељу да присуствују једној нашој приредби. Рекли смо да ћемо их позвати. Највећи број официра милиције су прости, примитивни и углавном

неписмени сељаци. Чинове поручника, капетана, мајора и друге деле према потреби, добро су плаћени и сматрају их оданим чуварима режима и окупације. Иначе, то су људи без икакве идејне основе, немају појма ни о фашизму ни о комунизму.

За наредну суботу припремили смо добар програм. У једном скечу приказујемо заједничку акцију југословенских и албанских партизана против једне италијанске јединице. У другом — улога албанских квислинга у италијанској политици поробљавања, а хумор је углавном исмејавање милиције и посебно уништавање добровољачког албанског батаљона на источном фронту.

Извршена је генерална проба. Поред редовних посетилаца вечерашњој приредби присуствују двојица официра и један подофицир. Изули су ципеле и сели на постељу између нас.

Као и увек прва тачка — хор пева Интернационалу и албанску националну химну. Сви устајемо и поздрављамо стегнутим песницама. Официри не знају шта да раде. Један друг Албанац им објашњава да је то наш домаћи ред и да они, као гости, треба да га поштују. И ево сва тројица у фашистичким униформама, у црним кошуљама, са орденима на грудима, устају и стегнутим песницама, исто као и ми поздрављају Интернационалу. Гледамо их и смејемо се. Ко зна да ли сиромаси знају шта слушају и како поздрављају. А како ли ће тек бити даље у скечевима и хумору, када се буду видели у веома незгодном положају. С обзиром на њихово присуство извођачи ће сигурно још више карикирати лик и улогу милици-

онера а са посебним задовољством то ће урадити друг Петар Булатовић. Он је много талентован хумориста, а одлично говори албански.

Програм се наставља, умиремо од смеха, не толико због сцене, колико због милиционера. Сви гледају у њих. И они се смеју. С времена на време направе по неку гримасу као да реагују, али се ипак уносе у програм и смеју се самима себи.

Петар изгуби везу са текстом; као да су испред сцене само милиционери. Загледа се у њих, смеје се и говори им што му падне напамет. Неиздржљиво је. Нисам веровао да ћемо овакву комедију доживети у затвору. Програм је трајао читав сат дуже но што је то било предвиђено. Сви покушавају да продуже задовољство које нам је пружило грубо и цинично исмејавање присутних фашиста. Програм је завршен. „Гости“ се најучтивије захвалише, позвали смо их да поново дођу.

Сада поново отпоче други програм. Петар Булатовић и још неки имитирају милиционере.

28. НОВЕМБАР 1942.

Већ неколико дана шире се вести да ће поводом 29. новембра — националног празника Албаније — велика амнестија обухватити и политичке затворенике. Не верујемо, сматрамо да су то празне приче. Али ипак се стално надамо. У овим условима, у данима напрегнутог ишчекивања нечега што је пријатно, и најбезазленије наде уносе оптимизам и ведрину, бар се надаш нечему, очекујеш.

Данашњи листови објавили су амнестију. Криминалце широко захвата, а од политичких затво-

реника само малолетнике — оне који су испод 18 година старости. У нашем колективу има неколико таквих, међу њима и два Македонца: Радмило из Гостивара и Чедо Блажевски из наше, кичевске групе. Омладинци се радују и не верују, сумњају да ли ће их заиста пустити. Објашњавамо им да је то амнестија и да их свакако морају ослободити. Чедо одмах поче да рачуна када је рођен и да ли заиста још нема 18 година. Испада да има 17 година и неколико месеци. Значи Чедо ће сутра сигурно бити на слободи и отпутоваће за Кичево. Сви које је ова амнестија обухватила узбуђени су, али и уздржано радосни, као да их мучи то што је окупатор направио разлику између нас који остајемо у затвору, и њих које пушта на слободу.

Бар један од нас излази из овог затвора и вратиће се у Кичево. Обасипамо га порукама: другима да прича све, о свим перипетијама кроз које смо прошли од хапшења па до данас; поздрављамо своје породице. Молимо Чеду да нас не заборави, да нам пише и да нас обавештава о новостима у Кичеву.

Партијско руководство одлучује да се и ова могућност искористи за бекство и уместо два омладинца са Космета, које обухвата амнестија, да се јаве Рамиз Садик и Кољ Широка. Омладинцима је објашњена ова комбинација. Сагласили су се без поговора — да се приликом читања њихових имена не јаве. Једноставно, уместо њих, јавиће се други, а тек другог или трећег дана да протестују због тога што још нису ослобођени.

Цео дан протекао је у разговору и припремама амнестираних омладинаца.

29. НОВЕМБАР 1942.

Десет сати пре подне. У затвор улазе чувар и два службеника управе затвора, са списком амнестираних омладинаца. Читају имена и један по један другови омладинци, са својим пртљагом, напуштају затвор. Чита се име једног омладинца који је сакривен; уместо њега јави се друг Рамиз. Он је тридесетих година, а по физиономији изгледа чак и старији. Али пре тога наши су бербери на њему показали своју вештину, а проседу косу сакрио је береткам, која је набијена до самих ушију. На наше опште изненађење нису ништа приметили. Рамиз изађе и застаде испред степеница, са другим омладинцима. За њим се јави Коља. За разлику од Рамиза, Коља је млађи и младолик. Његове су шансе много веће. Прозив је завршен и после краће процедуре оба друга под туђим именима, као малолетници, нашло се на слободи.

После два дана ова два омладинца, што су остала у затвору, обратише се управи са захтевом да их ослободи, позивајући се на амнестију. Настаде гужва. Управа затвора тврди да су та двојица ослобођена, а они својим присуством доказују да су овде у затвору. На крају оба омладинца ослободише.

15. ДЕЦЕМБАР 1942.

За разлику од Македоније овде је време доста топло. Нема снега. Другови Албанци нам причају да је у Тирани снег права реткост и да се одмах топи, уопште се не задржава.

Десет сати пре подне. У затворско двориште уђе „марица". Очекујемо да изађу нови затвореници. Међутим, само се неколико карабинијера упути у правцу затвора; затим дежурни чувар уђе у нашу просторију, прочита имена наше — кичевске групе, рече нам да се одмах припремимо, јер одлазимо у кичевски затвор. Ми смо после суђења поднели молбу, којом смо тражили да казну издржавамо у Кичеву. На молбу до данас нисмо добили никакав одговор и просто смо на то заборавили. Ово нас потпуно изненади. Ми заиста желимо да идемо у Кичево, сматрамо да ће нам тамо бити боље. Колико се радујемо да ћемо ићи у Кичево толико нам је жао што се растајемо од другова и овог колектива.

Сви су окупљени око нас. Помажу нам у паковању ствари; опроштајне револуционарне песме, поздрављање са свима, са сузама у очима изашли смо напоље. Опет су лисице на рукама и дебео ланац између нас. Сиђосмо доле. „Марице" нема у дворишту, један карабинијер нам рече да је отишла да отклони некакав квар на мотору.

Да не бисмо чекали напољу, чувар нас је увео у суседну зграду и тамним ходником у једну ћелију. Ту нам је одвезао лисице и изишао. Пролазећи кроз ходник, приметили смо да је у приземљу изграђено више ћелија. Наша је нешто већа од оне у старом затвору, много је мрачна и потпуно влажна. До самих врата је чесма, а у горњем углу клозет. Ствари не распакујемо, стојимо на ногама, сваког тренутка очекујемо да дође „марица" и да пођемо за Кичево. Прође ручак, смрачи се; шест сати, а од „марице" ни трага.

Распаковали смо пртљаг, прострли душеке по влажном бетону и поседали смо. Анализирамо шта се догодило са нама. Озбиљно сумњамо да није у питању нека тактика, којом желе да нас одвоје и да нас затворене држе у овој ћелији. Не знамо да ли другови знају да смо овде или можда мисле да смо заиста отпутовали за Кичево. А ко зна шта се горе догађа. Цела ноћ нам је протекла у размишљању и анализирању.

Сутрадан чувар нам кроз отвор на вратима баци осам хлепчића — обично следовање. Покушавамо да га питамо шта се то догађа са нама. Међутим, он не жели уопште било шта да нам одговори. Баци нам хлеб, гурну поклопац и навуче резу. Остали смо зачуђени, сумње су се обистиниле. Значи, сада ћемо овде да чамимо, изоловани и потпуно сами.

У ходнику се чуше кораци. Брава шкрипну. У нашу ћелију уведоше браћу Пера и Велимира Дрецуна. Чувара опет одмах нестаде. Питамо их: шта је? Причају нам да се и са њима догодило исто. Рекли су им да одлазе за Улцињ, да тамо издржавају казну. А ево и њих су увели у нашу ћелију. Причају нам да се то исто десило и са Џафером Вокши и Салком Мудеризем, а и са неким другим. Само њих су увели у једну другу ћелију у близини наше. Не знају да смо и ми још овде.

Сада нам је јасно: ово је тактика којом желе да нас раздвоје и сместе по ћелијама.

Перо и Велимир су одмах распаковали пртљаг и прострли постељу до наше. Обојица су старији људи. Перо је четрдесетих а Велимир педесетих

година. Перо је радник, иначе веома честит и напредан човек. Велимир је учитељ, антифашиста, као човек интересантан. Још није ни сео а већ извади карте. И у старом затвору по цео дан је картама отварао пасијанс, а затим је извлачио закључке какав ће на којем фронту бити исход борбе, када ће савезници отворити нови фронт, какав ће пробој извршити Руси, када ће се завршити рат и сл. Сада окреће карте и погађа колико ћемо времена остати у овој ћелији и да ли ћемо заиста отпутовати за Улцињ и Кичево. Затим је у стању да по цео дан коментарише и препричава исту ствар. Али и поред тога он нам је веома интересантан и забаван. И што је најважније Велимир је одувек велики оптимиста, све његове прогнозе су веома лепе. Са њим нам време пролази лако.

Данас је седми дан откако смо у овој ћелији. Ни новина, нити билтена, нкаквог контакта са друговима. Не знамо шта се догађа напољу. Једини извор информација нам је Велимиров пасијанс, његове карте које је увек имао у рукама. У ћелији сијалица непрестано гори, изгубили смо представу о смењивању дана и ноћи.

Осмог дана изјутра чусмо некакав глас. Неко као да нас дозива. Препознали смо Салков глас Очигледно нам се обраћа, нешто жели да нам каже, али не можемо да га разумемо. Чују се кораци у ходнику. Реза шкрипну. У малом отвору појави се чуварово лице, носи хлеб. Искористили смо ову прилику, кроз мали отвор провукао сам главу напоље и почео да дозивам Салка. Одазвао се. Питам га зашто нас је звао јутрос. Објаснио ми је да је колектив донео одлуку да се штрајкује глађу. Цео колектив већ штрајкује.

Повлачим главу из отвора и причам друговима шта ми је Салко јавио. Неколико хлепчића, које смо тек примили, вратили смо назад и рекли чувару да не примамо никакву храну. Једногласно и без колебања са нама су се солидарисали Перо и Велимир. Сву резерву у храни коју смо имали сакупили смо у једну кутију и бацили у угао. Велимир отвара пасијанс, нагађа колико ће трајати штрајк, да ли ћемо победити или поцркати од глади. Као и обично код њега се све лепо завршава. За разлику од Велимира Перо је велики песимиста. Све ствари му црно изгледају. Он сматра да су ово припреме за наше пребацивање у Италију, а ко зна ко му је причао да према италијанским законима на колико година је неко осуђен на толико ће метара испод земље бити ћелија у којој издржава казну. Перо је осуђен на тридесет година затвора. Према томе он ће бити на тридесет метара испод земље. Велимир на петнаест година, и тако даље. И данашњи дан је углавном прошао у препричавању и коментарима Велимировог пасијанса.

Пада мрак. Почиње да осваја глад. Грчеви у стомаку и нервоза. Да смо последњих дана били на нормалној храни свакако бисмо имали више резерви и сигурно бисмо и глад много лакше подносили. Међутим, ми смо и тако потпуно изгладнели, исцрпљени и веома слаби.

Не спава ми се. Нешто као да рије по стомаку. И другови не спавају, само се преврћу са једне на другу страну. Тешки уздаси и повремено стењање. Неки устају, нервозно шетају и опет легају. Уста се суше, грло као да је залепљено па не про-

пушта ваздух. Имам осећај да ћу се угушити. Интересантно, не дешава ми се први пут у животу да по цео дан ништа не једем а никада нисам осећао овакве тешкоће. Да ли је ово због глади или можда утиче и сама помисао на штрајк глађу. Било како било ова ноћ је прошла веома тешко.

Велимир је најсвежији, бар до сада најбоље подноси штрајк. Саветује нам да се не крећемо, да не трошимо енергију, већ само да лежимо.

Грчеви у стомаку не престају. Сви смо окупљени око Велимирове постеље. Он окреће карте, тражи одговор како ће се рат завршити, до када ће трајати штрајк. Уста се све више суше, пљувачка постаје као тесто, нити може да се прогута, нити да се испљује; застаје у грлу и гуши.

Десет сати пре подне. Чувар носи хлеб. Ми га враћамо. Силом га гура кроз мали отвор на вратима. Избацујемо га напоље и кажемо му да га не примамо. Прође ручак и већ је сутон. Грчеви у стомаку као да се стишавају, некима су и престали. Сада је лакше, нема болова и глад се више не осећа, не изазива никакве тешкоће. За разлику од јуче, када нисмо уопште могли да заспимо, сада почиње стално да нам се дрема, налазимо се у некаквом полусну. Веома пријатна поспаност. Чујеш шта се говори око тебе, а истовремено си у некаквом лаком сну и за трен па се будиш. Тек што си се умешао у разговор и опет неприметно задремаш и тонеш у неке чудне снове. Просто не знам више када сам будан а када сањам и да ли сам уопште будан или спавам. Све тешкоће су потпуно престале. Имам утисак да се на оваких

десет минута будим и опет успављујем, а ужасно дуга ноћ као да нема краја.

Разданило се, а нико не устаје. Сви су будни. Велимир први устаје. Полако, мрзовољно, шета се ћелијом, буди нас и као да се плаши да не заспимо заувек. И заиста, почиње да ме хвата некакво осећање страха ако мало дубље заспим да се више никада нећу пробудити. Можда ми је и због тога сан овако испрекидан. Устали смо и сви се окупили на једној постељи. Пред очима магла, час гледам људе и предмете испред себе, час ми се губе као да их нема. И слух почиње да отказује. С времена на време потпуно губим везу са разговором који се води. Пепи почиње да се губи. Тешко му је, ево већ крвари. Водимо га до чесме да се умије, да се освежи. Мало се поврати, али и даље преврће очима. Шта да се ради? Нема излаза. На крају предлажемо да се напије воде и да узме мало хране која нам је преостала. Неће ни да чује. Не може да говори, нема снаге, стеже уста и прстом нам даје до знања да неће да узме храну, не жели да наруши штрајк. Прође ручак. Сан све више и више савлађује. Читао сам о белој смрти, која долази као последица хладноће и смрзавања. Ова је скоро иста. Сви ћутимо, једино још Велимир има снаге да прича. Прича о времену када је пре рата био учитељ у Гостивару, како је са друговима ишао по бачилима на Шар-планини, како су пекли јагњад на ражњу, а са собом носили пиво, расхлађивали га у студеним изворима; затим о ћевапчићима и ражњићима који су припремани у лесковачким кафанама, па о гибаници дебелој читав педаљ, коју је јео док је био на служби у Србији.

Слушам га, а пред мојим очима ничу трпезе препуне најлепших јела. Једем обема рукама, као да ће ми их неко одузети. Велимир прича о пиву и добром вину, а пред мојим очима извор хладне бистре воде; наднео сам се па ми се чини да ћу је сву испити. Тргнем се и жалостиво гледам што је то само сан, а јава је мрачна ћелија, у којој са свих страна као да неко страшило виче: глад, глад . . .

Не знам колико је сати, да ли је поноћ или зора.

Данас је четврти дан. Отварају се врата, улази чувар са неколико другова и саопштавају нам да је штрајк успешно завршен. Управа затвора прихватила је све услове које је колектив поставио, што значи да се и ми можемо одмах попети горе. Прикупили смо последње снаге, кроз мрачни ходник изашли смо напоље и попели се у наш салон. У два велика казана кува се млеко. Најпре само по једну чашу и по мало хлеба, док се стомак навикне. Другови нам причају да је штрајк изазвао велики револт у Тирани: почеле су демонстрације, а припремани су и већи нереди. Окупатори су морали да попусте и да прихвате наше захтеве. Ова је акција била заиста тешка, али је и овог пута дошла до израза наша воља, борбеност и спремност да се по сваку цену извојује победа. Окупатори су се и овог пута уверили да са нама не могу да раде оно што желе.

Овим штрајком извојевани су следећи захтеви: да врата између оба салона у којима смо смештени буду стално отворена; затим по два сата дневног одмора на тераси, која се налази између

две зграде, и по два сата дневне шетње у малом дворишту испред самог затвора.

Брзо смо се опоравили од штрајка, па живот поче да тече нормално. Разумљиво, сада у бољим условима. Између два салона сада је веза стална. У малом дворишту проводимо време од десет до дванаест сати пре подне, а на тераси смо свако поподне до мрака. Одмор на тераси користимо за једну другу демонстрацију. Управо, свако вече пре завршетка одмора колектив пева Интернационалу и албанску националну химну, које завршавамо снажним повицима: „Смрт фашизму — слобода народу"! Песме и пароле слуша становништво које живи у околини затвора. Слушају их војници и стражари. Неки од њих само посматрају, неки нам прете и псују. Одговарамо им истом мером.

Припрема се нови план бекства из тиранског затвора. Треба ископати рупу на поду салона што је изнад самог „магацина". Кроз ту рупу, преко једног ужета, треба силазити доле да би се продужило са копањем на истом месту где смо отпочели пре месец дана. Прво рашчишћавање обављено је врло лако. Поново се дошло до армираног бетона и опет исте тешкоће. Али за разлику од раније сада смо набавили и нешто алата. За време одмора у дворишту намерно организујемо игре и трке пропраћене гужвом и виком, да би другови који се налазе у рупи, могли брже да копају неприменено од стражара. После неколико дана упорног рада темељ је пробијен; настављено је са копањем тунела, који пролази кроз двориште. Искрсну неколико озбиљних проблема: прво, да ли је правац којим се тунел копа онакав како је

и замишљен — да пролази између две стражарнице, или може да се деси да избије тачно испод саме стражарнице; друго, из тунела дугог преко двадесет метара биће огромна количина земље — где да је сместимо. Овај проблем је решен на следећи начин. Због влаге прошириле су се даске на вратима, тако да се она тешко отварају и због тога, у последње време, у овај „магацин" нико не улази. Прве количине ископане земље, натопљене водом, набацили смо на сама врата са унутарње стране. Сада и уколико неко од чувара покуша да отвори врата, стећи ће утисак да су због влаге потпуно затворена.

Ради се врло интензивно, без престанка, и дању и ноћу. „Магацин" се пуни земљом, акција се одвија врло добро. Сви су изгледи да ћемо се убрзо наћи напољу. Међутим, уколико се више удаљујемо од улаза, рад у тунелу постаје све тежи, копање је све спорије. Простор је потпуно тесан, пузи се на трбуху, једва може да се окрене, мрачно је и, што је најстрашније, нема ваздуха, стално се гушимо. До пре неки дан могло се копати по два сата и више, а сада тешко може да се издржи и један сат. Смене су све чешће, то одузима много времена, а постоји опасност деконспирације. Али се ипак копа и ради. Вера да ћемо прокопати канал не издаје нас. Из дана у дан све више верујемо да ће се копање завршити успешно.

Иако се ништа не говори о бекству, атмосфера у затвору постаје све напетија. Обављају се озбиљне припреме за бежање. Они који су у току са копањем по цео дан се шетају салоном, јачају мишиће, уче се пешачењу; неки припремају и оде-

ла — крпе их или преправљају панталоне, капуте, припремају прибелешке и сл. Сви знају да се канал копа и припрема бекство, али се понашају као да не знају и као да ништа не примећују. Влада некакво осећање да су избројани дани лежања у овом затвору, а настојимо да се и даље редовно одвија политичка и друга активност, да се прикрије расположење које је обухватило цео колектив. Копање канала напредује доста брзо. „Магацин" се пуни земљом, по свему изгледа да је жичана преграда пређена.

И наједном ново разочарење.

Дванаест сати. Завршава се одмор у дворишту. Припрема се ручак. Иза бодљикаве жице у дворишту, на својим стражарским местима, шетају италијански војници. Једном од њих затресла се земља испод ногу, и не знајући шта се догађа, збуњен и преплашен, пропао је у рупу. Шта се догодило? У каналу је копао друг „Малсор". Над њим је наједном почела да пада земља, затим се указала светлост па поново мрак и затрпавање земљом. Успео је да се окрене и да се брзо врати назад. Уплашен, прича шта му се догодило. Италијански војник шетао се тачно изнад канала; на том је месту вероватно земља била нешто растреситија па је под притиском сопствене тежине пропао у канал. Претпостављамо да се са копањем било пошло нешто више према површини земље.

Аларм, узбуна. Двориштем звижде пиштаљке. Италијани трче, гледамо их кроз прозоре, окупљају се око рупе. Потпуно нам је јасно да је и овај покушај пропао. За трен камуфлирамо рупу на тавану. Више нема потребе за конспирацијом.

Свима нам је тешко што је пропала ова акција. Огромни труд, припреме и све наде да ћемо овог пута успети пропадоше. Али и поред тога смејемо се како причању друга који је био у каналу кад се земља одронила, тако и Италијанима и чуварима који се окупљају око рупе и чуде се. Највеће изненађење чека их када уђу у „магацин", тамо имају шта да виде.

У двориште стиже неколико лаких кола, са функционерима управе затвора и полиције. Покушавају да уђу у „магацин". Дођавола, не могу да отворе врата. Чује се лупање и ударање.

Увече нам прича један стражар како су се изненадили када су ушли у „магацин". Нису могли да схвате како је могуће да се пробије тако дебео бетонски темељ и да се ради у толико тесном безваздушном и уопште необезбеђеном тунелу, кроз који могу да се пробију само јазавци а не и људи. Чудили су се и нису веровали а један полицијски функционер неколико пута поновио је речи: „Треба им честитати, ово могу да ураде само комунисти". Интересантно, комисија уопште није дошла код нас да нас испитује и покуша са истрагом. Затрпали су рупу, поново затворили врата „магацина" и отишли. Ова наша акција прође без икаквих реперкусија, живот се нормално наставља.

9. МАРТ 1943.

Група карабинијера и неколико квестора улази у двориште затвора. Дежурни стражар улази у нашу ћелију и чита списак са именима десет другова, додајући да треба да сиђу доле, јер треба да их одведе у квестуру, ради некаквог испитивања.

У списку, поред осталих, налазе се и имена неколико чланова партијског руководства, који су већ осуђени. Ово позивање, а и начин на који желе да их изведу из затвора, веома нам је сумњиво. Завлада тишина. Гледамо један другог. Чекамо да видимо како ће реаговати Кочи Зозе и други старији другови. Стражар стоји пред вратима и као да осећа да нешто није у реду. Неки од другова, чија су имена прочитана, не јављају се. Друг Али Дема рече стражару да пита квесторе зашто се другови позивају. Очигледно збуњен нашим држањем стражар сиђе доле.

Дискусије и претпоставке — шта ово значи? Ништа друго осим то да желе да ових десет другова изведу из затвора и стрељају. Тиме хоће да заплаше становништво и да обезглаве колектив овог затвора. Стражар поново дође са истим захтевом: десет затвореника да одмах сиђу доле. Али овог пута доби исти, потпуно јасан и недвосмислен одговор: „На овакав начин затвореници не могу да се изводе из овог затвора, а, што је најважније, имена која ви тражите овде не постоје“. Стражар поново сиђе доле. Гледамо га кроз прозорче како Италијанима преноси наш одговор. Врте главом, ударају ногама, нервирају се и чуде.

Стражар се са списком у руци неколико пута пење у нашу ћелију и опет силази доле. Преноси нам да карабинијери инсистирају да десет затвореника сиђу доле, а ми стално одговарамо да таквих лица нема овде.

Забруја мотор и „марица“ заједно са карабинијерима напусти затвор. Нешто као да нам лакну. Али да ли ће се на овоме завршити? Сигурно не!

Сви смо у очекивању шта ће се даље догодити. После краћег времена „марица“ поново уђе у двориште. Број карабинијера сада је већи. Са њима је и један карабинијерски официр. Стражар се поново пење у нашу ћелију, преноси нам наредбу овог официра — десет другова да одмах сиђу доле. И опет исти одговор: таквих затвореника овде нема.

Официр почиње да нам прети: „Уколико ових десет затвореника не сиђу одмах доле, ући ћемо унутра и насилно их одвести“. И на то је следио исти одговор. Тог тренутка у двориште стиже један камион пун наоружаних карабинијера.

Стање је озбиљно. Шта ће бити ако заиста покушају на силу да уђу у наше просторије. По сваку цену морамо спасити десеторицу другова, али како? Чиме?! Они су наоружани, све ће употребити, а ми? Овако више не може да се чека, мора се нешто урадити.

У обе ћелије одјекну песма: „На барикаде, пролетери“. Копају се бетонске плоче са пода, руше се помоћни зидови клозета и купатила, прикупљају се сви предмети који могу да послуже као „оружје“ за одбрану и ређају на гомилу поред врата.

Једна група другова доби задатак да полако сиђе доле, зароби дежурног стражара, да му одузме кључеве и да га затвори у његовој кабини.

Задатак је одмах извршен. Стражар је закључан у његовој портирници. Кључеви од гвоздених врата су у нашим рукама. Сада наша стража обезбеђује врата.

Од раскопаног материјала правимо барикаде, прву на степеништу а другу у ходнику између две ћелије.

Покуписмо све празне флаше и кутије од конзерви. Ватра стално гори, у казанима кључа вода. Флаше можемо сваког тренутка напунити врелом водом и користити их као бомбе.

Сви смо на ногама, свако по нешто ради: рушимо зидове, преносимо плоче, појачавамо барикаде. Ври као у кошници, а сав рад је праћен револуционарним песмама. Влада атмосфера и осећање да смо заиста спремни на све. Затвор је у нашим рукама. Кључеви су код нас, наша стража, барикаде, цигле. Ако на силу уђу, неће нас затећи везане и затворене у ћелијама, већ потпуно спремне за борбу... Цигли, парчади бетона и флаша имамо доста, можемо да се тучемо цео дан, па и више. Ако буде потребно, рушићемо и друге зидове, а шта ће даље бити, нека они мисле, а ми ћемо изгинути сви заједно, као што нам то и приличи.

Карабинијери очигледно нису очекивали овакав отпор. Они сигурно нису могли ни да замисле овакву акцију са наше стране.

Данас нема ручка. Казани и други прибор за јело прилагођени су потребама одбране. Уосталом, нико и не помишља на јело, сви су заузети око вађења цигли и уређења барикада.

Пристижу и други камиони са карабинијерима. Затвор је блокиран. Везе са градом су прекинуте. Број карабинијера стално расте. Ко зна како ће се завршити ова акција! По свему изгледа да се припремају за насилни улазак у затвор.

Кроз прозорчиће посматрамо Италијане. Наш пркос очигледно их нервира, изводи их из такта. Збуњује их и плаши наша одлучност, расте комплекс несигурности, неспособности и страха.

Преко стражара више не могу да нам шаљу поруке, сада нас сами довикују, прете бомбардовањем затвора, уколико се не потчинимо њиховим наредбама.

Треба обавестити Тирану да се над затвором опет надвијају тамни облаци. Сада се више не ради само о десеторици другова, већ о свима нама. Попуштања сигурно нема. Уколико покушају на силу да уђу у затвор, настаће борба, ужасно клање, а није чудо и да се остваре њихова застрашивања о бомбардовању затвора. Али ово нам није прва акција ове врсте; кроз сталне акције већ смо привикли на овакве ситуације.

Пада први мрак. Стање је и даље исто. Појачавамо страже код гвоздених врата и на степеницама а исто тако обезбеђујемо и барикаде. Остали изађосмо на терасу. Одјекну Интернационала. За њом се ређају и друге револуционарне песме, пароле и скандирање. Тирана сигурно већ зна да стање у затвору није у реду. Сигурно ће нам становници овог града доћи у помоћ, нису нас до данас ни у једној прилици оставили саме. Огромна вера у овај град јача осећај сигурности и подстиче спремност на свакакву акцију.

Мрак. Враћамо се у своје ћелије. Карабинијери су и даље у приправности око затвора. Прете бомбардовањем. Траже да им предамо кључеве, да ослободимо заробљеног стражара и да се јаве десеторица затвореника.

Ноћ. Мрачно је, кроз прозорчиће се ништа не види, само се чује кретање, топот око зграде, брујање мотора. Ко зна шта припремају?! Сваког тренутка могу да загрме топови у наше прозоре, да се сруше зидови, да нестане гвоздених врата и у помрчини да се нађемо лице у лице са топовским цевима, са пушкама и бајонетима. Да ли ће том оружју моћи да се супротставе наше цигле, парчад бетона и флаше вреле воде? Свакако не, али ми смо одлучили да не дамо своје другове. Од одлуке неће бити одступања, па макар се и најгоре догодило.

Нема спавања, сви смо на опрези, нервозно шетамо по ћелији. Сваки мало јачи шум мотора или снажнији бат цокула у дворишту, у ово глуво доба ноћи, ствара утисак као да отпочиње јуриш на затвор или команда да рикну топови.

Прође поноћ. Седосмо на једну постељу испод самог прозора. Рашо нам прича доживљаје из његовог печалбарског живота. Само нека прича, што је могуће више да нас удаљи од стања у ком се налазимо.

У оваквим моментима цигарете су одличне „пилуле“ за умирење нерава и за скраћивање времена. Међутим, ми пушачи од колектива добијамо само по десет цигарета на дан. У нормалним условима оне некако стижу, а данас смо их још пре ручка испушили, докусурили смо и опушке. Нестанак дувана још више повећа нервозу.

Ноћ одмиче, зора најављује свој долазак. Ни ока нисмо склопили. У дворишту и даље кретање и брујање мотора.

Свануло је. Карабинијери пуне двориште затвора. Кроз решетке понављају претње и ултиматум. Одговарамо песмом „На барикаде, пролетери".

Цело пре подне прође у ужасно наелектрисаној атмосфери. Припремамо се ми а припремају се и карабинијери, ређају се претње и са једне и са друге стране. Довољан је само један пуцањ па да настане пакао.

После подне један од чувара обазриво, кроз решетке, рече нашим стражарима да су у Тирани отпочеле демонстрације. Италијане, као и увек у оваквим приликама, хвата нервоза и паника. Користимо стање па им кидамо нерве, снажније певамо и демонстрирамо. Цео дан је протекао у страховито тешкој атмосфери.

Ноћ. Опет нема спавања. Ређају се дежурства и страже. Стално смо у неком ишчекивању да загрме топови и рафали. Ужасно дуга и тешка ноћ.

Опет се раздањује. Кроз прозорчиће посматрамо двориште. Број карабинијера је смањен. Нешто као да се променило, не прете нам. Мало касније, око девет сати, један официр предложи преговоре, како би се нормализовало стање. Пошто су извршене потребне припреме, једна група другова сиђе да преговара. Ми захтевамо да се сложе у томе да се десеторица другова које траже не налазе у овом затвору; друго, да нас третирају као политичке затворенике и, према томе, да нам дозволе пуну слободу политичког и идејно-васпитног рада и дужи одмор у широком дворишту, које се налази иза задњег дела затвора; и, треће, да се

посете не обављају доле, између решетки, већ да породице и пријатељи који желе да нас посете долазе горе у наше просторије, да би са њима разговарали без присуства стражара. Сви наши захтеви прихваћени су без приговора. „Примирје" је склопљено. Ослободили смо заробљеног стражара, карабинијери су отишли, а нама је остао посао око рашчишћавања барикада и уређивања демолираних делова затвора.

Десеторица другова остадоше да живе у затвору као илегалци.

18. МАРТ 1943.

Одмор проводимо у дворишту. У ствари, то је читаво фудбалско игралиште, чисто и добро затрављено. Овде имамо услове за све видови фискултурне активности — фудбал, атлетику и све што желимо.

Посетиоци долазе директно у нашу ћелију, седе заједно са нама на нашим постељама, разговарамо без присуства страже. Недељом су ћелије пуне гостију, има их више него затвореника.

За идућу недељу културно-уметничка група припрема програм за госте.

Следеће недеље, још рано у јутро, спремили смо ћелију. Прострли смо постеље по целом поду, а бина је специјално декорисана. Око ручка ћелија је већ пуна гостију. Друг Перо Булатовић поздрави госте и најави да је колектив политичких затвореника припремио за њих приредбу са пригодним програмом.

Завеса се подиже, појави се хор. Пева Интернационалу. Сви устајемо и поздрављамо је стегнутим песницама. То исто раде и гости. Неки се окрећу, плаше се да их неко не види. Има и старијих жена које први пут чују ову химну; оне не знају шта значи овај поздрав. Измешани смо са гостима. Говоримо им да се не плаше, нема ко да их види, јер смо сами. Али и поред тога гости ово не могу да схвате. Све им је чудно. До јуче разговор иза решетака, у присуству стражара, а сада у ћелији, без икакве контроле, па још и приредба. Порам се наставља. На реду је скеч у коjем се исмејава тирански префект Ћазим Мулети, као примитивац и издајник. Следе и друге сличне тачке у програму. Публика се ослободи, поздравља актере, аплаудира им.

Приредба је трајала до касно поподне, затим су гости почели да одлазе. Опет смо остали сами. Присуство гостију у нашој ћелији, слободно кретање међу нама, као да нас је за тренутак избацило из колосека затворског живота. Осећамо се као да се налазимо на некој приредби, забави и игранци — мушкарци, жене, момци, девојке. Затим смо опет сами, све је пусто и празно, као да није и даље исто стање у ћелији као и пре неколико сати.

Смрачи се. У ћелији се говори само о приредби и програму, о држању гостију. Али исто тако говори се и о лепим девојкама које су присуствовале данашњој приредби. Само разговори о девојкама воде се потајно, у интимним групама, и то из више разлога. Прво, да некога не увредимо, да не чује да му помињемо сестру, рођаку, или

што је још горе — жену. Друго, и партијска етика и дисциплина не дозвољавају такве разговоре, због њих може да уследи нека казна и искључење из Партије. Али, и поред тога, највише се говори о лепим девојкама које смо видели данас; неки нас уверавају да су се са неком девојком чак и погледали. О њима ћемо сигурно причати више дана. Нестрпљиво очекујемо да дође недеља, да се понови данашња посета — опет да дођу оне лепе девојке, или, можда, друге још лепше.

Данас је поново био врло пријатан дан: затвор је поподне био пун гостију. Као и прошлог пута, пред залазак сунца, растали смо се са њима. Остајемо сами. И поново бескрајни разговори о посетиоцима и о програму који смо им приказали. Одједном, чини нам се у непосредној близини затвора, одјекну силна експлозија бомбе, чуше се пуцњи пушака и рафали шмајсера. Затим тишина, ишчекивање. Не знамо шта се догодило. Али Дема, Крсте Црвенковски и још неки други много су узнемирени. Трче по затвору. Пењу се на прозорче кроз које се види двориште, позивају дежурног чувара да дође. Некакво објашњавање. У почетку појединачни гласови, затим све више и гласније вичу и демонстрирају: „Кочи Зози да се врати у затвор"! Тек сада примећујемо да се Кочи не налази међу нама. Иако не знамо шта се напољу догодило, сви огорчено демонстрирамо и понављамо: „Кочи Зози да се врати у затвор"! Није прошло ни двадесетак минута а чувари доведоше Кочу. Када смо га угледали, демонстрације се претворише у смех. Кочи заиста изгледа врло смешно. Обучен је у женску одећу, до земље ду-

гачка црна хаљина, црн тесан капут са крзном око врата, какав носе старије жене у Албанији. Главу везао шамијом. Лице и врат су му сасвим покривени, само се виде нос и очи. Кочи не скида шамију. Претвара се као жена па се и сâм смеје. Затим нам прича шта му се догодило. Политичко руководство у затвору направило је план да се данашња посета искористи за његово бекство. Још раније је у затвор донета женска одећа и, док је програм трајао, Кочи се обукао. Када су гости почели да се разилазе, помешан са њима, упутио се излазу, прошао је двориште, гвоздена врата и изашао на улицу. И тек тада га је приметио и потрчао за њим један италијански војник. Кочи је почео да бежи. Али војник је извадио бомбу и бацио је за њим. Припуцали су и други стражари. На срећу, остао је неповређен. Пао је ошамућен експлозијом. Војници су потрчали и ухватили га. Покушали су да га задрже у просторијама управе, али им то није успело. Наши протести су их принудили да нам га врате.

Врата између два салона сада су отворена и дању и ноћу. Кроз хол и степеништем до гвоздених врата крећемо се потпуно слободно.

Ова околност омогућава нам поновно отварање врата „магацина“ и предузимање мера за копање тунела.

Тако је после неколико дана поново отпочело прокопавање тунела. За време одмора неприметно су отворена врата „магацина“, повадили смо резе са њих и све је тако уређено да изгледа као да су стално затворена, а у ствари се у „магацин“ може стално улазити. Одсуство стражара у унутрашњем

делу затвора омогућава несметан силазак степеницама, улазак у „магацин“ и копање канала.

И после другог откривања канала Италијани нису зазидали пробијени тунел зграде, већ су само натрпали земљу а прокопани тунел остао је какав је и био. Земља набацана на улаз тунела и у његову унутрашњост брзо је очишћена. До места где је пропао италијански војник, при нашем другом покушају, прилично брзо смо стигли. Одлучено је да се у извесној мери промени правац и са копањем иде нешто дубље, да би се избегла растресита земља а тиме и опасност од поновног одроњавања.

Услови рада сада су лакши, слободније можемо да се крећемо до „магацина“ и назад. Несметано може да се ради и дању и ноћу. Међутим, унутра у тунелу, јављају се нове и озбиљне тешкоће. Простор се све више и више стешњује, тешко се креће и ради. Колико се више удаљујемо тунелом, недостатак ваздуха постаје све већи, а вероватно због дубине у коју наилазимо на појединим местима јавља се вода, што представља посебну тешкоћу за кретање тунелом, за копање и изношење натопљене земље назад у магацин. Али и поред свих тешкоћа ради се без престанка и посао се одвија доста добро. Ако се настави оваквим темпом, сматрамо да ће за седам-осам дана крај тунела бити изван зидова који ограђују затвор.

Двадесетог априла, по свим изгледима, окончани су и последњи радови у тунелу. Цео затвор живи у нервози и ишчекивању. Завршен је одмор и враћамо се у своје ћелије. Уместо припрема за

вечеру заказан је партијски састанак. Саопштено је да је копање завршено и да ове ноћи треба да се бежи. Затим друг Крсте дође код нас. Упознаје нас да ће другови у Тирани извршити саботажу и прекинути струју. Сматра се да ће у помрчини бекство бити сигурније. Прекид струје очекује се између девет и десет сати.

Цео колектив се организује у групе од по десет људи и у датом тренутку свака група, по утврђеном реду, треба степеништем да сиђе у „магацин" и отуда кроз тунел напоље. Нашу групу сачињавају кичевчани. Облачимо се; ништа не може да се понесе, тунел је тесан, једино свеске и друге прибелешке из затвора.

Прошло је девет часова, осветљење се још не гаси. С времена на време прилазим прозору. Ноћ је ведра, месечина као кроз прозирну завесу осветљава врх планине Дајти. Само ако се не догоди нешто непредвиђено, ове ће се ноћи наша робијашка колона слободно кретати стазама ове планине. Враћам се код другова. Води се интересантан разговор: да ли ћемо остати овде у Албанији, у албанским партизанским једницама или ћемо ићи у Македонију. Разумљиво, најбоље је да идемо у Македонију, тамо смо најкориснији. Али, да ли је згодно да ствари овако поставимо, није ли ова борба заједничка и зар није свеједно где ћемо се борити, овде или у Македонији. Ми смо комунисти, за нас је свеједно где се налазимо, важно је да се боримо против фашизма.

Да се неће наше инсистирање за одлазак у Македонију протумачити као непартијско и националистичко? Али зашто баш тако да се схвати

наша жеља за повратак у Македонију? Ми не бежимо од борбе, напротив, сматрамо да ћемо се тамо још одлучније и више борити.

Интимно сви горимо од жеље за повратак у Македонију. Али до данас, кроз идејно-политичку и партијску активност, стално наглашавамо да комунисти као интернационалисти треба да се боре против непријатеља без обзира где се налазе. Теоретски то је заиста тако, али сада у пракси, када се налазимо пред алтернативом: остати да се боримо овде у Албанији или вратимо у Македонију, свакако, би смо желели да се вратимо, па макар нам и пребацивали или нас критиковали да грешимо. Па и ако останемо, другови Албанци према нама се односе сасвим добро, ми се скоро ни у чему не разликујемо једни од других. Наше жеље за одлазак у Македонију су сасвим другог карактера, просто желимо да се боримо у својој земљи и са својим народом.

Време пролази, струја још увек гори. Времена за чекање више нема, донета је одлука да се отпочне са бекством, иако светло гори.

Прва група, у којој су и Кочи Зозе, Али Дема, Крсте Црвенковски и други, упути се вратима. Потпуна тишина, све мирује и дах је заустављен. Само узбуђење помешано са нервозом пара цело тело. Седимо на својим местима. Сви погледи упрти су у њих; један по један напушта ћелију и степеништем иде према мрачном „магацину". Време пролази ужасно споро, минути су дуги као дани. Да ли ће се брзо одвијати провлачење кроз тунел. Када ће доћи ред на нашу групу? Бекство је отпочело, препрека више нема. Тешки минути,

некаква сила као да заустави време, само нервоза копа по стомаку и по целом телу.

Нешто као да ме присиљава да трчим по ћелији, да вичем или да се свађам са било ким и без икаквог повода. Чини ми се да би ми било лакше. Нико се не покреће, сви без речи седе на својим местима.

Диже се друга група. Значи, прва је прошла срећно, они су већ напољу, на слободи, крећу се према Дајти, греје их месечина. Пут је отворен, препрека више нема. Поздрављамо се погледима, сви са истим мислима, излазите што брже, ми идемо за вама. И они нестају на степеницама. Опет тишина и чекање. Припрема се трећа група. Ускоро ће и наша група доћи на ред. Не могу да издржим, нешто као да ме одоздо подиже. Напрежем све снаге да се уздржим. Па, ево, још трећа и четврта група, па смо ми на реду. То практично значи још двадесетак минута.

Устаје и трећа група, силази степеницама. Припрема се четврта група; затим смо ми на реду. Још једном проверавам да ли сам добро обучен, да ли сам све понео. И одједном, потпуно неочекивано, тишину наруши рафал пушкомитраљеза.

Јасно, акција је откривена. Нешто као да нас пресече. Мобилност и напрегнутост спласнуше. Оваква прилика за бекство тешко ће се поновити. Овог пута као да смо били на слободи, само неколико минута нас је делило па да се нађемо изван ових зидина. Рафали се и даље чују. У дворишту узбуна. Италијани трче око затвора. Шта се догодило? Другови из треће групе враћају се у ћелију. Само су четворица из њихове групе по-

богли. Када је дошао на ред пети, Џемал Цани, оклизнуо се при излаоку на површину и пао у рупу на чијем су дну налазила вода. Његов пад је изазвао приличан шум; Италијани на стражарници чули су и у отвор рупе отворили ватру из пушкомитраљеза. Бежање је онемогућено, а другови, који су се налазили у тунелу принуђени су да се врате назад.

Шта сада? Побегло је цело партијско руководство. Сазвасмо састанак партијског актива. Донесосмо одлуку да сви пођу на своја места, да наместимо постеље и легнемо. Уколико се поведе било каква истрага, да се држимо као да не знамо ништа, као да се ништа није догодило.

Сви леже у својим постељама, изузев одређеног броја другова који дежурају и посматрају шта се догађа напољу. С времена на време чују се пуцњи, брујање аутомобила и повици. Нема спавања, никако не можемо да прежалимо пропуштену шансу. Већ смо се осећали као да смо напољу. Сада испада као да смо поново ухапшени.

Цела ноћ је прошла у ишчекивању. Међутим, изузев мера опрезности, што су предузели изван затвора, у току ноћи нису ни покушали да уђу унутра.

Изјутра у „магацин" уђе комисија и утврди како је бекство извршено. Стражари се попеше горе; улазе у нашу ћелију и питају колико људи је побегло. Ко зна, нисмо се пребројавали. Али, нажалост, ево нисмо сви успели. Захтевају да им кажемо колико их је побегло да би могли да регулишу следовање хлеба. Обећасмо да ћемо им рећи чим се пребројимо.

Прође ручак. Италијани затрпавају тунел и са великом сигурношћу затварају врата „магацина“. Живот у затвору је потпуно нормалан, као да се ништа није догодило. Дођоше и први посетиоци. Чули су о бекству, али не знају колико је другова побегло.

Данас смо изабрали ново партијско руководство и руководство колектива. Око пет сати после подне у затвор доведоше Лудевика Шлаку, једног од побеглих другова. Прича нам да је из рупе изашао непосредно пре пуцњаве. То је изазвало збрку па је у помрчини изгубио везу са другима. Целу ноћ је лутао без оријентације и изјутра ушао у неку усамљену сеоску кућу. Међутим, власник куће био је издајник. У кући се налазила скривена заседа, ухапсили су га и ево поново га враћају у нашу ћелију.

Баш у време када је отпочела конференција о политичком стању у свету и о односима између савезника, дежурни друг нам јави долазак једне нове групе од осам затвореника Југословена.

Ушли су у велику ћелију и сели у угао до врата. Пажљиво прате излагање. Од новодошлих другова познајем само једног, то је Христо Христовски из Крушева. Знао сам га још одраније, али ми није јасно откуда и он у Албанији, како је пао овде и која је ова група са њим? Неколико другова, затвореника из мавровског и тетовског краја, устадоше са својих места и приђоше новодошлим. Поздравише се и шапатом поче разговор.

Значи, другови су Македонци, из околине Тетова. Нестрпљиво очекујем да се заврши кон-

ференција и да отпочне уобичајени разговор. Интересују нас све појединости, а највише вести о развоју покрета код нас, затим новости о нашим друговима у домовини.

Почела је дискусија. Говорило је више другова. За реч се јавио и један од новодошлих, изгледало је да је сељак — човек ниског раста, разбарушене косе, слаб, жутог, испијеног лица, мало погрбљен. Нема више од 27 година. Не оставља утисак човека који ће рећи нешто ново, што би привукло нашу пажњу. Али чим поче да говори, у ћелији завлада тишина. Не само да је добар говорник већ се одмах види да је и политички веома образован. До мене је седео Дрецун, стари учитељ из Улциња. Наже се према мени и шапну: „Ово је сигурно Душко Поповић, познати комуниста са Скопског факултета". Први пут сам чуо за то име.

Дискусија заврши. Ми Македонци радознало опколисмо новодошле. Другови из Тетова нам рекоше да су сви комунисти. Потврдише претпоставку старог учитеља. Међу њима је и „Смук" из Тетова. Други су из мавровских села. У разговору смо дознали да су заробљени као партизани новоформираног Гостиварског одреда. Наједном, нешто као да ме штрецну. Знао сам да се за овакве случајеве изричу и најтеже казне.

Брзо сам се спријатељио са друговима. Душка сви веома много воле. Још другог дана је формирао курс и почео да држи предавања о националном питању.

11. МАЈ 1943.

У затвор стиже „марица“. Прође кроз двориште и заустави се испред наших врата. Стражари прочиташе имена осморице новодошлих другова и саопштише им да треба да иду на суд. Другови се припремише и после краћег саветовања са затворским партијским руководством сиђоше у двориште, а одавде их „марица“ изведе из затворског круга.

У италијанским затворима у Албанији било је уобичајено да се људи изводе на суд чак и неколико месеци после затварања, а нису били ретки случајеви да то учине и после једне године па и више.

Ова чињеница унесе сумњу и немир код свих нас. Значи, војни суд ће им судити по најкраћем поступку. Око 12 сати, у подне, поново смо чули брујање „марице“ и после краћег времена у нашу ћелију увели су само двојицу од њих осам: Јакима Синадиновског и Златета Михајловског. Обојица су бледи и веома збуњени. Очи им замагљене а уморни поглед лута ћелијом, као да нешто траже. Нико се не усуђује да их пита шта се догодило са друговима. Предосећање да се десило нешто страшно, обистинило се. На крају Злате промрмља: „Сви . . . на смрт . . . вешањем . . . Нас су, као малолетнике, осудили на доживотну робију. Другови . . . су у другом делу зграде“. Груба слика страве покопа све наше наде. Значи, одвојени су у ћелије смрти!

Упутио сам се дежурном стражару. Замолио сам га да ми дозволи да видим осуђенике. Он ме погледа као да хоће да ме одбије, али ми после

краћег размишљања одобри. Поведе ме кроз мрачни ходник, застаде испред врата ћелије, откључа их и показа руком где да уђем. У ћелији је мрачно. Влажна и хладна мемла запљусну ме по лицу. Први утисак из претсмртне ћелије присили ме да одмах направим разлику између ћелија обичних затвореника и ових на смрт осуђених. Истанчана и осетљива природа робијаша стално прави упоређења између пресуда, а само време и околности те разлике чине још већим. И, ево, одједном ми се учини да је данас и сунце грејало јаче, да је плаветнило неба невероватно лепо, а пролеће најлепше које сам доживео. Одавде не само што не може да се види излазак сунца, већ је онај који уђе у ову ћелију лишен могућности да кроз прозор посматра бледе зраке месечине. Овде је скамењена и најстрашнија суровост.

Почињем да препознајем другове. Гледам бледа лица изморена неспавањем, претераним пушењем и мислима на тренутак који их очекује.

Редом се рукујем и грлим са свима. Ућутао сам. Не смем да проговорим, јер осећам неко стезање у грудима, срце снажно бије, а у грлу ме нешто гуши. Страхујем да ми глас не затрепери, да не почнем да плачем, и уместо да охрабрим моје другове, још више да нарушим њихов немир.

Сви се муче да оставе утисак сопствене спремности на све. Сваки од њих се труди да својим држањем потврди да је снажнији од смрти.

И поред свега ипак су то млади људи, тек што су започели да живе. Најстарији међу њима је Раде Угриновски из Маврова, тридесетчетворогодишњи сељак, отац четворо деце. На зиду, из-

над његове постеље, насликана су вешала са људима на конопцу. Једног тренутка Раде ме повуче за руку и у полумраку показује ми ту грубу слику стварности. Уз тужан осмех дављеника, коме се кида и последња нит за коју се држи, шапуће: „Ево, за који дан, и ми ћемо овако висити".

Када посматрам вешала на зиду и другове који очекују да им нешто кажем, осећам да ми се враћа сигурност, моћи ћу смирено нешто да проговорим. Храбрим их, причам да је у овом затвору било више таквих случајева, али су људи амнестирани. Изречена пресуда више је ради политичког ефекта, да их уплаши. До Радета седи Илија Ацевски Смук, студент из Тетова. Има само 22 године. Присебан је и хладнокрван. Својим држањем храбри и другове.

Пресуда и изолација у ћелију смрти спречи Душка Поповића да доврши своја предавања о националном питању. Изненада ме привуче к себи и пружи ми хартију и оловку. „Пиши, да довршимо последње предавање". Истовремено, да други не чују, прошапута: „Нека вам ово остане за успомену од мене".

Слушам га, али ништа не разумем од свега онога што говори, нити могу нешто да забележим. Ко може да пише такво предавање у овом тренутку! Али, ево, дугогодишње револуционарно васпитање и партијска свест надрастају и њега самог. И кроз ово он жели да каже да су Партија и револуција изнад свега.

Четврти у овој ћелији је Драги Поповски из Нићифорова. Једва ако има 19 година; плавокос и младолик, нежног руменог лица, миран и стид-

љив као девојка. У његовим бистрим очима не види се ни трунке страха. Његово држање оставља утисак као да није свестан положаја у којем се налази и онога што га очекује.

До њега седи Христо, казанџија, из Крушева. На њему се примећује узнемиреност. Неколико пута пита ме о случајевима амнестираних, ко су били и како је дошло до тога. Одједном прекиде везу са разговором и поче да поручује нешто породици. Моли ме да кажем његовој мајци шта се догодило са њим, као да га мучи мисао да нико неће дознати да је умро далеко од својих и од родног краја.

Трифун Андоновски само топло ми стеже руку. И загрли ме.

Тргоше ме тешки кораци у ходнику. Полако шкрипнуше тешка врата. Стражар само провири и рече: „Доста је, изађи".

Утисци из ћелије на смрт осуђених никако ме не напуштају. Сваки појединац ми је пред очима. Вртим се по ћелији. Окупљају се затвореници, време је за вечеру. Дежурство које обављам ово вече још снажније подстиче мисли на другове.

Пошто се заврши вечера, сео сам покрај врата и степеница да бих могао посматрати обе просторије и ходник који иде према излазу. Покушао сам да читам, али слова ми играју пред очима. Уобичајена конференција се заврши. Затвореници се припремају за спавање.

Цео затвор тоне полако у тишину. Сви спавају. Само с времена на време неко хркање или кашљање за тренутак наруши овај привидни мир. Дванаест сати, „глуво доба" ноћи. Страже се сме-

њују. У два часа после пола ноћи чу се некакво необично кретање у дворишту. Сав се напрегнух. Кретање и кораци постају све ближи. Обузе ме страшна мисао па одједном, као да ме неко гурну, потрчах ка прозору. У другом делу дворишта, преграђеном високом и дебелом испреплетаном жицом, угледах људе. Под светлошћу неколико ручних електричних лампи, које с времена на време светлуцају, приметих да је двориште пуно карабинијера и војника.

Пред очима ми искрснуше Радетова вешала, чујем Душкове речи: „Нека вам ово остане за успомену", посматрам бистре, детиње Драгетове очи, слушам Христове речи (да кажем мајци шта се догодило са нама), гледам Илију Смука, усправљеног, одважног, одушевљавам се што презире смрт. Шта да радим, како да им помогнем? Иако су толико близу, ипак су веома далеко; ми смо немоћни. Од њих нас деле тешка гвоздена врата, митраљези. Ништа не могу да урадим па зато одлучих да пробудим другове. Да им кажем да се у нашем дворишту спрема оно најстрашније. За трен сви су на ногама. Трчим прозору. Све очи су упрте у двориште.

Зора почиње да руди. Прво свитање цвета у свом доласку. Сада разазнајемо шта доле раде. Наступа оно најтеже. Срце ми се стеже као при уласку у ћелију смрти. Изводе шесторицу другова. Једног по једног уводе у други део дворишта. Видљивост је јаснија. Назиру се силуете шесторо вешала, поређаних једно до других. Доведоше их и поређаше са десне стране.

Стиша се кретање, све се смири.

Сви смо на прозорима. У гробној тишини чују се само повици гњева и мржње.

Не знам како је почело, али незадрживо и снажно цео колектив запева посмртни марш — „Падосте храбро и дадосте све“. Било је страшно, али истинито. Живим друговима да певаш посмртни марш, друговима који стоје испред својих вешала. Како осећају овај марш? Долази ми луда мисао да га можда осећају као успаванку?

Све снажније и снажније пева хор затвореника. Напослетку, стиже и последњи кога су толико дуго очекивали. То је поп, послат од команде, да исповеди и причести на смрт осуђене другове.

Посматрамо. Прилази Смуку, али он га одбија. Руке су му везане на леђима, гура га ногом и неће да га гледа. То исто урадише и остали. Поп се одвоји на страну. Два карабинијера прилазе Смуку и воде га према вешалима. Он корача смело, храбри све. И мене. Иначе, не знам да ли бих могао и даље да гледам.

Отпоче најстрашније. Попеше га на прва вешала; пребацише му конопац око врата. Поглед ми побеже на другу страну. Чекам последњи тренутак. Жмарци струје целим телом.

Снажни и продорни Смуков глас надјача нашу песму: „Другови, смрт фашизму — живела револуција“.

Заувек престаде снажни глас. Вешала се заљуљаше и почеше да се њихају као сува гранчица на пролетњем јутарњем поветарцу.

Ређају се: двојица... тројица... четворица, док и последњи, шести, не извикну задње поздраве друговима и претњу злочинцима, са погледом упртим у крваво јутро, према пространствима далеке домовине.

27. МАЈ 1943.

Јутро је, припрема се доручак. У дворишту се чује брујање мотора. Опет „марица“. Приђосмо прозору да видимо нове затворенике. Међутим, из „марице“ изађе само група карабинијера, један од њих се упути затвору, други остадоше у дворишту. Шта је сада ово? У ћелији настаде тишина, нико ни реч не проговара, сви нешто очекујемо.

Отварају се врата, улази чувар и чита имена кичевске групе. Саопштава да треба да идемо за Кичево, на издржавање казне у тамошњем затвору. Застадосмо као ошамућени. Потпуно смо били изгубили наду да ће нас заиста пребацити у Кичево.

Сумњамо да се опет не ради о некој превари и уместо у Кичево да нас одведу у неки други затвор или логор или можда, оно што нас највише забрињава, да нас пребаце у Италију. Али чежња за Кичевом и овог пута надвлада наше страховање; без много размишљања рекосмо стражару да ћемо се припремити и одмах сићи доле. Сумња и неповерење осећају се у целом колективу, али чим се ми не супротстављамо овом захтеву, они нам ништа не говоре.

По нашем старом обичају цео колектив се окупи око нас. Помажу нам у паковању пртљага,

одјекују револуционарне песме, грле нас. Љубимо се са свима, желе нам добар пут, срећу и сусрет у слободи. Посебно другови Македонци, иако је овде у овом затвору врло тешко правити било какву разлику између нас, Шиптара, Црногораца и других националности.

Тешко је да се одвојиш од овог колектива. Везују нас многе успомене: тешке и незаборавне. Био сам уверен да ћемо на крају сви заједно дочекати дане радости и тријумфа. Али, ето, шта може да се ради! Овај затвор је такав, сваког дана мора да се по нешто догоди. Једина снага која овог тренутка савлађује жалост због растанка са друговима је помисао да заиста идемо за Кичево, у свој родни крај, међу старе другове, и снажна вера да ћемо отуда ипак успети да побегнемо.

Све је спремно. Бале су спуштене поред самих врата. Другови спремише један већи пакет хране, дају нам новац „да вам се нађе за сваки случај", само што нам не рекоше — уколико не пођете за Кичево, требаће вам.

Значи, растајемо се од другова, треба да пођемо. Тежак је растанак од колектива, од другова који су у сваком тренутку спремни један за другог да положе и свој живот, од колектива у којем смо много научили, у којем смо се калили као комунисти и у којем смо се осећали толико сигурним и снажним ... Очи ми се напунише сузама, као и осталима из моје групе, и друговима који нас испраћају.

Полако идемо према вратима, силазимо степеницама, а цео колектив иде за нама. Још једном загрљај са свима, поздрав; на крају „лисице" на

обе руке. Улазимо у „марицу". Забруја мотор и пођосмо. „Марица" је потпуно затворена. Ништа се не види. Прошли смо тиранским улицама а и овог пута нисмо видели град, иако смо у њему провели више од једне године.

Возимо се више од једног сата. Ужасна врућина. Једва чекамо да прођемо Елбасан, да се испењемо на Ћафасан. Сигуран сам да ћемо по свежини ваздуха осетити ветар Охридског језера, а даље и кичевски.

„Марица" смањи брзину, као да се врти у месту, након неколико минута застаде. Карабинијери нам рекоше да сиђемо. Нашли смо се у теснацу испред једног високог зида, ограђеног бодљикавом жицом. Испред нас су стара дрвена врата, појачана гвозденим шинама. Одвезаше нам руке, истоварисмо пртљаг. Стражар отвори врата и уведе нас у пријавницу. Одмах нам би јасно: налазимо се у елбасанском затвору. Кратка процедура: име и презиме, одакле си, колико си осуђен и друге појединости. Затим нас стражар, кроз двориште, уведе у затвор. То је једна стара и потпуно натрула зграда, зидана још за време Турака. У приземљу два велика, мрачна подрума, без патоса и прозора, а на спрату један велики чардак, потпуно искривљен, таван појачан са неколико стубова да не би пао, а около попречне греде и дебеле гвоздене решетке. У малом дворишту испред зграде затвореници проводе по два сата пре и после ручка. У десном углу дворишта налази се једна кућица са прозорима окренутим према дворишту. У њој је смештен вод италијанских војника који обезбеђују затвор, а цеви два тешка ми-

траљеза, са прозора, стално зјапе према затвору и дворишту. Капацитет овог затвора је највише за 50 људи. Толико нас има укупно. Криминалци су смештени у подрумима, а политички затвореници на чардаку. Нас изведоше на чардак. Тамо затекосмо неколико Македонаца, међу којима комунисте из Преспе: Бориса Шушевског, Таћија, Алексоу и Јончета, све старији људи. Причају нам да су били затворени у селу Подмочани. Истрага је вођена у Корчи и пре извесног времена довели су их овде, на путу за Бурелски логор. Овде је и Нико Пардо, Јеврејин из Битоља. Успео је да избегне депортирање Јевреја и са још неколико чланова своје породице сакрио се у Албанији. Живео је у Каваји и ухапшен је као сумњиво лице. Највише се плаши да га не врате у Бугарску.

Методија . . . из Годивја, охридски крај, ухапшен је због убиства. 1941. године, после капитулације старе Југославије, као мобилисан војник враћао се кући. Испод Пресеке наишао је на нека напуштена војничка кола, упрегао се у њих и хтео да их одвезе кући. Испред самог села срео га је таст и покушао да му одузме кола, под изговором да их је он сместио на том месту и да су кола његова. Почела је свађа. Методија је подигао пушку и убио таста. Плашећи се освете, крио се неко време, а затим је као радник отишао у Немачку. Тамо је радио све до почетка 1943. године, затим се разболео и био принуђен да се врати кући. Због извршеног убиства Италијани су га ухапсили и ево сада без пресуде лежи овде.

Поред њих, на чардаку, налази се и једна група омладинаца, скојеваца из Елбасана, затим два

криминалаца, који као стари робијаши имају привилегију да се сместе на чардак, и још четворица старијих, али прилично сумњивих типова.

Ту је још један Македонац. Зове се Васил. Он је из близине Пишкупеје, ненормалан и тежак шизофреничар. Не зна ништа да каже.

Другови нам причају да међу криминалцима има много честитих људи, који су затворени због активности њихове деце, а има ухапшених и због крвне освете, иначе су то добри људи.

Потпуно мирна атмосфера. Тишина, лешкари се, играју се карте и причају приче.

Затвор нема никакве везе са организацијом у граду. Једина могућност за информирање је дневни лист „Томори", који може слободно да се купује.

Чим смо наместили постеље, одржали смо партијски састанак. Користећи искуство из тиранског затвора, одлучили смо да одмах формирамо колектив, по угледу на тирански, и окупимо све политичке затворенике и друге честите људе, затим смо формирали и скојевску групу.

Колектив поче да ради. Сви се другови сагласише да се хране са нама. Поред других замоли нас да буде примљен у колектив и један од двојице криминалаца смештених на чардаку. Зове се Асан. Он је из неког елбасанског села, човек педесетих година, цео живот је провео по затворима; само у овом завору, у неколико махова, прележао је више од петнаест година. Доста је висок и снажан, сви зуби су му испали, остала су му још само два очњака, сав је таман као да је престао да се умива. То је човек који је спреман на све. Са

породицом је одавно изгубио све везе, остао је потпуно сâм. Научио је да од перли плете ташне, наруквице и друге врсте накита; то продаје преко стражара и тим парама купује храну, цигарете и понешто од одеће. Моли да га примимо у колектив и обећава нам да ће радити све оно што и ми радимо. Одлучили смо да га примимо.

Направили смо кућни ред за нашу просторију.

Четири сата после подне. Излазимо на одмор у двориште, излазе и криминалци из подрума. Прилазимо им и упознајемо се са њима. Скоро сви главну реч препуштају једном старијем човеку, врло високом и дебелом, има преко сто килограма. По свему изгледа да је он најауторитативнији међу њима, сви га ословљавају са Дај Џав. Једном млађем криминалцу рече да изнесе рогозину, затим је простре поред чесме па нас позва да седнемо. Позва Оџу, чијег се имена не сећам, а нико га у затвору није другачије звао, и свима поручи по једну кафу. Као и у Тирани и овде постоји кафана. Једна канта пресечена на половину и облепљена земљом, испод ње гори угаљ, неколико шоља и то је све. За време одмора Оџа износи „кафану" у двориште, а затим ради у подруму. Оџа је у затвору због убиства из освете, човек је четрдесетих година, али га брада прави много старијим. Дај Џав се интересује ко смо и одакле смо. Причамо му, а он нас пажљиво слуша. Држање му је врло интересантно, говори полако, просто мери сваку реч. Очигледно жели да нам стави до знања да је он главни међу затвореницима у овом затвору, да је то резултат ауторитета који ужива у његовом селу. Рече нам да је и његов син пар-

тизам и да је због тога ухапшен. На крају нам рече да међу криминалцима има неколико сумњивих људи. Приђе нам још један старац, зове се Цан. Он је много срдачнији и приснији, распитује се о свему и оставља утисак добродушног и пријатног старца.

Упознајемо се са свима, око нас се окупи повећа група, интересују се за ситуацију. Сматрају да ми знамо више новости, шта се догађа са ратом, ко ће победити, када ће се рат завршити и сл. Објашњавамо им колико нам је то могуће. Гурају се око нас, свако жели да чује овај разговор.

Одмор се завршава, растајемо се са криминалцима. Упознајемо се са другим затвореницима, који су смештени на чардаку. Међу њима је најинтересантнији Палок, старији човек, врло неозбиљан, помало лудкаст. Ухапшен је одмах по доласку Италијана у Албанију. Прошао је много затвора и логора, а још увек није осуђен. Ни сâм не зна због чега је у затвору. Због тога другови сумњају да је италијански шпијун. Добро говори италијански, прича нам шта је све доживео у логорима и затворима. Друга тројица су прилично ћутљиви, повучени су у једном углу чардака, као да их не интересује шта се догађа у ћелији.

Вечера је завршена, затим краћа дискусија, па сви легоше да спавају. Остали смо сами, анализирамо шта се сада догађа, да ли је ово дефинитивна одлука да овде останемо или можда има још увек наде да нас одведу у Кичево. По свему изгледа да ћемо остати овде. Уколико су имали намеру да нас одведу у Кичево, није имало разлога

да нас овде остављају. Ово је, по нашој оцени, акција којом желе да разбију политички колектив у Тирани.

Одлучили смо да одмах упутимо писмо друговима у Тирани и да им јавимо да се налазимо у Елбасану. Исто тако и породице у Кичеву да обавестимо да смо овде.

За разлику од Тиране, овде је потпуно мирно и тихо, сигурно ће бити много теже и досадније. Али зато морамо уложити много више труда да бисмо и овде покренули извесну активност.

Први контакти са омладинцима и криминалцима обећавају да се са овим људима може добро сарађивати.

28. МАЈ 1943.

Мртва тишина. И они што су се раније пробудили седе мирно и чекају одмор.

Долази стражар и отвара врата. Излазимо у двориште, пред чесмом је велики ред за умивање; криминалци не пуштају преко реда. Добијамо штампу. Дај Џав ме зове да му прочитам најновије вести и поручује кафу. Сви се окупише око нас. Читам на глас и објашњавам, а затим следе коментари. Ово ми личи на састанак васпитне групе.

2. ЈУН 1943.

Колектив добро функционише, скојевска група исто тако. Са криминалцима успостављамо веома добре односе.

Једино нам Палок прави непријатности, плаши омладинце да не певају револуционарне песме

јер им се, према његовим речима, умањују шансе за пуштање из затвора. Са друге стране покушава да ствара интриге између нас и криминалаца, који нас о свему обавештавају. Ове ноћи, по завршетку одмора, одлучили смо да га испровоцирамо а затим истучемо.

Чим смо се вратили у ћелију, један омладинац је отпочео свађу са Палоком, а више нам није ни требало. Догурали смо га у један угао и почели да га бијемо. Сви нам се придружише. Поче да пишти као луд. Истрчаше чувари и војници. Али док су они дошли све је било готово. Палок је добио своје. Ми смо се удаљили, а он је остао да плаче на глас као дете. Када га гледам онако савијеног и посрамљеног у ћошку, као да ми га је жао, питам се: да ли смо исправно поступили. Да ли је Палок заиста шпијун или све ове ствари ради због његове лакоумности. Али било како, убудуће сигурно неће правити глупости.

Заиста, следећих неколико дана Палок је миран као бубица, стално се врти око нас, моли да му опростимо и уверава нас да није шпијун. Стално ми говори да има веома добру и лепу ћерку, следећи пут када буде дошла да га посети, позваће ме да ме упозна са њом; уверава ме да ће ми се допасти . . .

Само неколико дана како смо у овом затвору а животни услови већ су измењени. Време нам више не пролази у лежању, сви понешто раде, стално се одржавају састанци, предавања, формирани су и аналфабетски кружоци за описмењавање криминалаца. Основали смо и хор, који свако вече, као и у Тирани, пева револуционарне песме.

Кућни ред сви поштују, а хигијена је знатно побољшана. На управу затвора и на чуваре стално вршимо притисак да продуже време одмора и да побољшају услове приликом посета породица. Затим стално подвлачимо да треба да воде рачуна о њиховом односу према затвореницима, јер ће сутра за све то сносити одговорност. И заиста, изузев стражара Руждије, који се понаша веома рђаво, други стражари изменише однос према нама. Ту разлику најбоље осећају старији затвореници.

Између криминалаца нема више свађа, потпуно смо их умирили; чини ми се да смо у потпуности стекли њихово поверење. Сваку меру коју предузмемо безрезервно подржавају.

8. ЈУН 1943.

Данас су из нашег затвора за Бурел одвели другове из Преспе. Око ручка су ослободили и Ника Парду.

Поподневни одмор, шетамо у дворишту. Стражар ми доноси писмо, вероватно из Кичева. Дознали су из наших писама да смо у Елбасану. На коверти видим више печата и марки, окренух га на другу страну, не могу да се уздржим од радости. Зовем другове, кажем им да сам добио писмо од Давида Шошкића. Отворих га и читам на глас. У алегорији нас извештава о врло тешким условима под којима живе у затвору у Лечи. Такође нам пише да ништа не знају о стању и догађајима у свету. Пита како је „деда Иван" — Русија, да ли је још болестан и да ли има намеру

да нас ускоро посети. Писмо су нам проследили другови из Тиране. Пошто знају да ми немамо новаца, јављају нам да су му они послали паре. Колико радости због вести од Давида, још више жалости због услова у којима се налази.

13. ЈУН 1943.

Последњи дани су много досадни: састанци, припремање хране, читање и препричавање новости из штампе. Дан је прошао, легли смо да спавамо. Потпуно изненада ужасан врисак на нашем чардаку трже нас из сна и потресе. Не знам шта је, поглед полете према гвозденим вратима и прозору. Војници са пушкама на готовс трче степеницама према гвозденој огради. У средини, на самом чардаку, комешање и гужва. Вероватно још онако сањивом учинило ми се да су Италијани отворили ватру на затворенике, да је почело убијање, а рањени пиште. Скочио сам страховито уплашен, и други се врте, не знају шта да раде. Одмах сам се расанио, преда мном се указа стравична слика: стари Васил пробудио се у касно доба ноћи и у наступу лудила узео камен, којим се подупире буре за воду, и почео да туче Методија по глави. Он је имао снаге да неколико пута очајнички крикне, а затим је сав обливљен крвљу остао да лежи на поду. На срећу, поред Методија лежи Асан. Скочио је веома вешто и уз помоћ других затвореника успео да савлада побеснелог шизофреничара, који би вероватно наставио са ударањем и других затвореника.

Стражари уђоше у нашу просторију, једва су успели да Василу вежу руке. Он се опире и стење

као побеснела звер. Изведоше га у двориште и везаше за један стуб.

Методије је у несвести, превијамо га крпама од старих кошуља. Треба чекати јутро па да га одведу у болницу.

Разданило се, а још увек је у несвесном стању. Одведоше га у болницу.

Стигоше новине, веома интересантне вести. Савезничке снаге искрцале су се на два италијанска острва јужно од Сицилије.

Коментаришемо. Значи, почиње савезничка офанзива. Сада је ред на Сицилију, а после на Италију.

Ближи се крај фашизму. Криминалци се радују. Наше прогнозе и предвиђања сматрају потпуно тачним. Данас Оџа има више посла, сви желе да нас часте. Долази и Руждија, најгори стражар, пита нас шта има ново. Криминалци као у хору одговарају: „Свршено је, скоро ћемо бити на слободи. Савезници се искрцавају у Италији".

Руждија започиње разговор и са нама, покушава да се држи пријатељски. То нас још више охрабри, диже нам се цена код криминалаца.

Дан пролази у коментарима и анализама шта треба даље очекивати.

После ручка смо поново у дворишту, на одмору. Дај Џав нам прича да су цело време у ћелији расправљали о данашњим новостима. Одмор је завршен, враћамо се у ћелију. Настављамо дискусију на исту тему.

У двориште уведоше два нова затвореника, по ношњи ми се чини да су из околине Кичева.

Стражар их уведе у мали подрум у горњем делу затвора. Кроз решетке питамо стражара да нам каже ко су.

Каже да су нови затвореници Југословени. Тражимо да их доведе код нас горе. Уверава нас да је добио наређење да их смести посебно.

Срце не одолева, радознали смо, хоћемо да дознамо ко су. Извадили смо једну даску са пода, ископали смо земљу, отвори се мала рупа. Питамо нове затворенике ко су. Ћуте, не одговарају. Обраћамо се на српском, на албанском, опет ћуте. На крају један рече да је Македонац, из кичевског краја. Кажемо им ко смо ми. Познају нас. Тада нам одговорише да је један од њих Зарија из Кленоеца, а други Јордан из Малкоеца. Обојицу познајемо. Шта има ново у Кичеву? Распитујемо се за другове. Причају о свему. Прекинули смо разговор уверени да ћемо се сутра видети.

Међутим, ујутру их више није било. Стражар нам рече да су их карабинијери врло рано одвели за Тирану.

25. ЈУЛ 1943.

Ужасна врућина. До недавно, за време одмора, туширали смо се на чесми у дворишту. То је било веома пријатно освежење. Али ево, већ неколико дана вода је потпуно пресушила; доносе нам само по једно буре на дан, колико за пиће.

Одмор се завршава, припремамо се за ручак. Чувар позива Палока, каже да му је дошла посета . . .

Палок, колико га глас служи, пева у дворишту „Бандиера роса". Неки се смеју, али нико од нас не обраћа озбиљнију пажњу. Он врло често прави овакве будалаштине. Улази у ћелију, виче; чини ми се као да је скренуо с ума.

„Прво ћу вама рећи. Била ми је ћерка. Казала ми је, то је потпуно сигурно — Мусолини је пао"!

Овакву новост нисмо очекивали, а још мање се може Палоку веровати. Позвали смо дежурног чувара и замолили га да нам каже да ли је тачна вест коју нам је Палок саопштио. Чувар слеже раменима, каже да не зна ништа, од синоћ није излазио у град, па није имао могућности било шта да дозна. Али нам је обећао да ће после подне сигурно изаћи и вечерас нарочито доћи да нам каже шта се прича по граду.

Вест о Мусолинијевом паду унесе велико узбуђење: отпоче нервозна дискусија, нестаде монотоније и досаде, која нас је дуго мучила.

Дискусија, претпоставке — шта ће сада бити, да ли ће Италија наставити и даље да се бори? Да ли ће Мусолинија заменити неки други фашиста или ће доћи до дубљих промена у Италији? У свему томе: шта ће бити са Албанијом? Можда ће сада Италијани напустити Балкан! Ко ће овде преузети власт . . . Ређа се безброј питања, дискусије су све живље а претпоставке различите . . .

Четири сата после подне. Излазимо на одмор. Дискусија се преноси и на криминалце . . .

Пада ноћ. У нашу ћелију улази чувар. Одржао је реч. Прича да се у граду говори да је Мусолини пао! Неки мисле да је убијен, други да је побегао — али се још увек не зна ништа одређено.

Целу ноћ разговори, дискусије, нагађања . . . Нестрпљиво очекујемо да сване, да дођу новине.

Излазмо у двориште, на одмор. На првим страницама листова вест о паду Мусолинија. Фашизму у Италији дошао је крај. Сломи се осовина Рим — Берлин — Токио. Овим се ближи и дан наше слободе. Сви смо се окупили око Оцине кафане. Држимо митинг. Криминалци аплаудирају вичу. Певамо сви заједно „Бандијера роса", затим „Фламури" и наше југословенске песме. Италијани нас посматрају кроз прозоре, уопште не реагују. Позивамо и њих да нам се придруже, да се заједно веселимо. Ћуте, не одговарају . . .

28. ЈУЛ 1943.

Спласнули су узбуђење и ентузијазам што, са падом Мусолинија, долази крај нашем робовању. Почињемо реалније да процењујемо ситуацију. Ако се обистине вести да ће Немци окупирати Албанију, за нас ће доћи још тежи дани. Одлучили смо да припремимо криминалце за подршку или заједничку акцију — за бекство. Али ово мора бити пропраћено интензивним политичким радом, да би се код њих одржао морал и вера коју имају у нас.

5. АВГУСТ 1943.

Ручак је завршен. Излазимо на одмор. Оца стоји поред самих степеница. Види се да је нешто узнемирен. Када сам дошао поред њега, повуче ме на страну и тужним гласом саопшти да су се тог јутра поново посвађале Имерова и Ценова група.

Џај Дав је покушао да их смири, али није успео. Моли да се и ми заузмемо — да се не би разбила компактност затвореника, и то баш сада када нам је најпотребнија. Одмах сам казао друговима шта ми је Оџа рекао.

Прилазимо Имеру, почињемо разговор са њим, убеђујемо га: треба да се помире — само слога, поверење и јединство могу нас спасити из овог пакла. Имер се колеба, износи некакве своје аргументе, али на крају, за нашу љубав, пристаје на помирење. Са Ценом је много лакше. Он је много приступачнији и разборитији од Имера. Напослетку, он нас никада не одбија.

Чудни су криминалци! Када су добро расположени, могу са њима да се воде веома интересантни разговори. Причају о својим обичајима, о изванредно интересантним и чудним случајевима крвне освете, које су више њих довеле у овај затвор. Међутим, када се посвађају, као да престаје да им ради разум и логика. Инат доминира изнад свега и човек их у таквом стању не може ухватити ни за главу ни за реп. Тврдоглави су, непопустљиви, тешки и досадни. Али ми већ имамо искуство са њима. И овог пута смо успели.

Седимо заједно са Ценом и Имером. Пред нама пружише руку један другом и загрлише се. Тиме је свађа завршена. У част смирења Оџа чашћава кафом.

27. АВГУСТ 1943.

Више од месец и по дана немамо никаквих вести из Кичева: нико није дошао да нас обиђе, нема писма, нема ништа. Ко зна шта се тамо догађа?

Можда је прекинут и путнички саобраћај. Али нас забрињава и једна друга ствар: благајна и „магацин" колектива су при крају. Од новца имамо само још неколико стотина лека. Чувамо их као последњу резерву. У „магацину" само још неколико килограма пасуља, две флаше зејтина и ништа друго. Доручак, ручак, вечера — једемо само пасуљ и то зрна на број.

7. СЕПТЕМБАР 1943.

У девет сати пре подне стижу новине, очекујемо их са интересовањем. Истина, оне немају никакву садржину, али и поред тога уносе извесну живост у ову затворску монотонију. Само ишчекивање новина, читање новости и изналажења повода за дискусије око догађаја на фронтовима — у затвору је, а посебно у овим условима, велико задовољство. Тако време пролази много брже и лакше. У противном, када не успевамо да нађемо тему разговора, па макар то биле и потпуно безначајне ствари или расправе, које понекада прерастају и у свађе, време пролази много спорије, тешко, ти дани су веома досадни и тада смо сви окупирани својим размишљањима, па по цео дан седимо један до другог и ћутимо, као да нам се одузела моћ говора, не можеш ни да размишљаш нити да евоцираш успомене, или да летиш у некакве будуће даљине — да ствараш представе о животу који треба да дође са слободом. Само се с времена на време уплашено тргнемо из размишљања. Овог тренутка чувар Руждија прену ме из једног таквог сна. Улази у нашу ћелију, сав је ужаснут и

црвен, као да му се нешто догодило. Види се да жели нешто да нам саопшти, али не зна како да почне. Напослетку промрмља: Италија је капитулирала. Врти се око нас, као да је и он затвореник, просто се не може препознати дојучерашњи најгори чувар; као да жели чак и да нам честита. Вест се одмах пронела целим затвором — радост и различити коментари. Интересантни су криминалци. Као и обично, у оваквим ситуацијама, просто нас обасипају питањима, наша мишљења и закључке сматрају непогрешивим; ни Господ их не може разуверити у нетачност онога што им ми кажемо, потпуно се препуштају нашим одлукама.

Дођоше новине. И оне потврђују вест коју нам је Руждија саопштио.

По правилнику овог затвора одмор у дворишту траје од девет до једанаест часова пре подне, а данас је ево прошло дванаест сати а ми смо још увек у дворишту. Нико не даје знак за улазак у ћелије, као да је затвор остао без команде.

Чудна атмосфера, све је збуњено и конфузно. Просто не знамо шта да радимо у овој ситуацији. Радујемо се, свесни смо да се одигравају одлучујући догађаји. Али како да их ми сада искористимо?

Чувари су окупљени у својој портирници, нешто шапућу, очигледно су уплашени; не знају шта ће бити са њима и шта сада да раде са нама. Ми смо им до данас стално претили да ће нам једног дана платити за све поступке према нама.

Да ли је дошао тај дан? Да ли је дошло оно што смо чекали? Нисмо потпуно сигурни, ни ми ни они. Ми, свакако, више верујемо и покушавамо

да верујемо да је фашизму дошао последњи час. Они га сигурно нису очекивали и не желе га, плаше се и од помисли на такав дан. Због тога, вероватно, и мање верују да је, можда, дошао последњи час. Али, како било, они су ипак суочени са овим догађајем, пред којим не могу да затворе очи.

Узнемирени су и италијански војници који обезбеђују затвор. На стражарским местима а и у просторијама у којима су смештени, уочава се ненормално, нервозно кретање — врте се као муве без главе. Они свакако имају највише разлога да се плаше. Очекује их страшна катастрофа у туђој земљи, у којој су омрзнути, у којој их нико не воли.

Сазивамо партијски састанак, анализирамо новонасталу ситуацију. Да се искористи збуњеност и страх који су захватили и чуваре и војнике и да се предузму мере за бекство.

Одлучили смо да позовемо на разговор командира вода, који обезбеђује затвор, и да му предложимо да заједно са његовим војницима бежимо у партизане. Уколико разговор са командиром не успе, онда да покушамо преко чувара, и на крају, у сарадњи са криминалцима, да израдимо план заједничког бекства.

Одмах смо ступили у акцију. Замолили смо Руждију да обавести командира да желимо са њим да разговарамо. Застаде и чудно нас погледа. Затвореници да разговарају са командиром страже а не са руководством управе затвора. До данас затвореници и војници јединице која обезбеђује затвор нису имали никакве везе. Зато и Руждија не

може да схвати наш захтев. Али данас је стање потпуно измењено, то осећамо и ми и они. У овој за нас повољној стуацији чини нам се сасвим реално да поставимо и нереалне захтеве. Уосталом, треба учинити све да се нађемо изван гвоздених преграда.

Руждија без одговора пође. Не прође ни двадесетак минута, а у двориште затвора уђе командир и упути се право према нама. Први пут командир страже улази у затвор и разговара са затвореницима. Веома је уплашен, окреће се на све стране, као да се плаши да неко не примети прекршај који прави. Рукујемо се. Сели смо на даске поред зида. Причамо о новостима које су листови објавили и тражимо да нам објасни шта значи овај преврат у Италији, управо како га он тумачи и шта мисли да ради са нама као командир затвора. Неколико пута промени боју лица: час црвени, час бледи. На крају нам рече да су њих још синоћ обавестили о променама у Италији. Али, он као војник, не би смео да предузима ништа на своју руку, док не добије наређење.

Међутим, ми знамо да последњих дана у Елбасан стално пристижу немачке војне јединице. Долазак немачке војске у Албанију свакако је у вези са променама које су очекиване у Италији. Због тога смо командирову изјаву схватили као израз страха и неодлучности пред догађајима који су у току. У разговору покушавамо да га доведемо у ситуацију да се изјасни да ли прихвата политику нове владе, коју је формирао Бадољи, или можда и даље остаје веран обореном Мусолинију. Одједном се трже, обли га зној. Поче да

нас убеђује да је он антифашиста. И не само то, већ да је по убеђењу социјалиста и да му цела породица припада социјалистичком покрету, да је он интимно одувек, а сада посебно, наш пријатељ и савезник. Али, ето, и сâм не зна шта би могао да уради за нас. Разговор се на широко настави. Рекли смо му да ако продужи да чека да ће и нас и њега заробити Немци и да ће се наћи пред алтернативом: као фашиста да се бори против савезника или заједно са нама да лежи у затвору. Покушавамо да га убедимо да нам не преостаје ништа друго осим што брже да бежимо и да заједно идемо у партизане. Замоли нас да му допустимо да мало размисли и да се посаветује са својим војницима.

Једна група криминалаца са Оцом на челу, предлаже да провалимо задњи зид доње ћелије, да разоружамо стражара и да бежимо преко високог зида. Други предлажу да извршимо јуриш на главна гвоздена врата. Има и других предлога. Један од њих биће свакако прихваћен, уколико се са командиром не реши питање бекства.

Криминалци сву наду полажу у нас. Без нас не предузимају ништа. Остављају да ми донесемо одлуку. Чудан дан, данас као да се не налазим у затвору, сви смо у некаквом ишчекивању. Коментарише се новонастала ситуација, анализирају разговори са командиром, сви закључци су оптимистички. Данас се уопште не осећа обична затворска меланхолија и ошамућеност. Чудно предосећање. Као да се не налазимо пред реалном могућношћу за бекство — у таквом смо се положају налазили више пута откако смо у затвору.

Данас се осећам као да сам већ на слободи, као да смо ми команданти овог затвора. Ево, јасно се види да су и командир и чувари уплашени, збуњени, не знају шта да раде. Потпуно су изменили однос према нама. Разговарају, саветују се, као да траже савет од нас, на шта да се одлуче овог тренутка.

Пада први мрак, све тоне у тамну копрену ноћи. Хвата ме страх да ова ноћ не поквари данашње расположење. На робији су то најтежи тренуци: налазиш се пред реалним условима да напустиш затвор, чека те слобода, просто као да је гледаш пред очима, чак си у мислима већ напољу, и одједном ништа, као да је све сан. Страхујем да нас сутрашњи дан не дочека са новим вестима, које ће збрисати данашњу радост и наде.

Неко од другова повика: „Ево долази командир, приближава се нашој ћелији"! Војницима његовог вода пренео је наш разговор. Али они се колебају, плаше се одласка у партизане, да их тамо не поубијају. Поновно убеђивање и „гаранције" да им се ништа рђаво неће десити, да је рат при крају и слично. Оде обећавши да ће ове ноћи учинити све што је у његовој моћи да би убедио војнике у потребу бекства.

8. СЕПТЕМБАР 1943.

Атмосфера је и данас добра, оптимизам и наде су још већи. Обузет сам снажним предосећањем да ћемо ипак побећи. Данас нема управника затвора, а ни чувари нису ту. У портирници је само Ружлија.

Преко затворске ограде, у јужном делу града, примећујем велике облаке дима, као да је избио јак пожар. Чује се и веома снажно брујање мотора. Руждија нам рече да то Италијани пале магацине и архиву у касарнама, а брује немачки тенкови који заузимају Елбасан.

Ручак, али нико и не помишља на јело. Нешто као да нам недостаје. Још нисмо донели одлуку шта да радимо. Комбинација са командиром као да се гаси, али је спремност за бекство још већа. Значи, треба направити други план. Припремити неку другу комбинацију. Али коју? Да се руши зид доње ћелије, да се разоружа стражар и бежи преко зида. Комбинација није нереална. Само је спољни зид много висок и док се направе пирамиде за пребацивање многе ће другове покосити митраљези са стражарница. Да ли се исплати таква комбинација? Тешко је донети одлуку. Извршити јуриш на главна врата такође је тешко; гвожђа су врло јака, дуго ће трајати њихово пресецање, а за то време споља могу да нас касапе.

Џај Дава, Оџу и Имера упознајемо са комбинацијама — желимо преко њих да припремимо криминалце. Уверавају нас да ће сви до једног учествовати у акцији, ми само треба да их упознамо са планом.

Никада до сада нисам био обузет толиком нервозом и жудњом за својом земљом и за Кичевом. Све ми се чини да смо већ напољу, на слободи, слободи коју пуних осамнаест месеци, даноноћно и без престанка, сањам. Да ли је заиста дошао крај робовању, да ли ћемо и ми у току ове ноћи моћи да идемо, да се неограничено креће-

мо колико желимо, да дишемо чист ваздух, да посматрамо звезде и месечину од првог сумрака па све до њиховог заласка, а изјутра да се радујемо првом изласку топлих сунчаних зрака.

Шест сати после подне. Интересантна слика: италијански војник на стражарском месту у дворишту испод високог зида плаче на глас као дете. Смешно. Војник под ратном спремом, на стражарском месту, а плаче и јеца! Кроз решетке га питамо да нам каже шта му се догодило, зашто плаче. Али он нас с времена на време само погледа сузним очима и наставља да плаче. Овај случај нас натера на размишљање. Разлоге налазимо у нашим разговорима са командиром. Мора да се нешто догађа, али шта? Одлучили смо да поново позовемо Руждију. Дође одмах, као да га управник зове. Инсистирамо да нам дадне кључеве, објашњавамо му да смо се одлучили на бекство по сваку цену. Упозоравамо га и застрашујемо да ће у противном лично одговарати за све последице. Жут је као свећа, вилице му подрхтавају, ни реч не може да изговори. Рече нам да би пошао до командира, да види шта се догађа са војницима, па ће се одмах вратити да нам каже какво је стање.

Спушта се први мрак. Руждија иде двориштем према нашој ћелији, откључава решетке. Руке му дрхте, једва се држи на ногама. — „Све је готово, спремите се и бежите".

Завладало је такво узбуђење и радост да их нико тог тренутка није могао било чим исказати. Бекство смо другачије замишљали, па смо вероватно због тога застали сви као скамењени, нико се

са места не покреће. Као да чекамо да нас неко гурне и да нам покаже врата на која треба изаћи. Цео дан смо се психички припремали за прилично тешке и ризичне акције, а сада се, ево, скоро без икаквих препрека, можемо наћи на слободи.

У двориште затвора улази и командир. Саопштава нам да је вод спреман и да сви заједно беже са нама у партизане.

Сви смо у дворишту, постројавамо се у колону. Руждија побеже, остали смо сами. Италијани носе све наоружање са собом. Постависмо страже испред излазних врата, на улици која води у град, и на другој којом ћемо напустити Елбасан. Само још мало да се смрачи и почиње бекство.

Време пролази веома споро, сваки минут је дуг као вечност. И поред тога што смо потпуно сигурни да смо већ на слободи, с времена на време у глави се муњевитом брзином рађа понека сумња да се не догоди ипак нешто што би могло да спречи бекство. Ова помисао подстиче нервозу и као да успорава одмицање времена. Смрачи се, ноћ је. Значи, више нема шта да се чека. Отворили смо врата и један по један излазимо у једну тесну и криву улицу. Мислили смо да ћемо по изласку из затвора морати сами да се сналазимо куда да се крећемо. Међутим, чим смо изашли на улицу, одмах смо наишли на организовано прихватање. Група другова кретала се око затвора, спремна да нам помогне, а једна друга група одмах се стави на чело наше колоне и поведе нас елбасанским сокацима.

Пут од затвора да периферије града прешли смо трчећи. Тамо нас је сачекала једна партизанска патрола, која нас је повела преко Елбасанског

поља према планини Ћав Краба. После три до четири сата брзог пешачења ушли смо у једну густу маслинову шуму и сели да се одморимо. Ноћ је ведра и тиха, свежи јесењи ваздух као да нас буди из сна. Тек сада са сигурношћу осећам да смо заиста на слободи, изван мрачних ћелија и гвоздених решетака, чак и изван града, који заузимају Немци. У шуми, са партизанима. Слобода, права слобода, какву смо замишљали цело време док смо били на робији.

Партизани предложише да овде преноћимо и рано изјутра продужимо пут до партизанске базе. Окупљени, испод једне старе маслине, дуго причамо о данашњем дану и о бекству. Кроз столетна стабла и густо лишће пробијају се зраци месечине, пропраћени треперавим сјајем звезда.

Уопште нам се не спава. Чисти ваздух као да надопуњује сан. Просто нам је жао да заспимо. Да спаваш а да се не радујеш слободи, чистом ваздуху и прекрасној природи, ведром небу, месечини и звездама. Нарочито лепо и пријатно делује мирис маслинки, сасушене траве и другог биља које не видимо, а ипак га веома добро осећамо. Каква разлика између ћелије, која је заударала на зној и мемлу, и ове дивне шуме, чистог ваздуха, слободе... Па ко би могао да заспи а да се не радује овој лепоти. Ни криминалци не спавају. Окупљени у групи, и они шапућу и причају. Само су другови партизани, који су легли испод маслиновог дрвета, утонули у дубок сан. За њих је ова ноћ, како нам изгледа, као и све друге. Никакав утисак на њих не оставља ни месечина ни небо. Као да су презасићени чистог ваздуха, а жељни сна па спавају као заклани.

Рано у зору колона је спремна и пођосмо кроз шуму. Целе ноћи нисмо ни око склопили, а осећамо се одморни и свежи као да смо спавали двадесет и четири часа без престанка. Око ручка стигосмо у село Лабин.

Ту је цело албанско руководство. Одржава се некакво саветовање Нађосмо много познатих другова из Тиранског затвора. Срдачни другарски сусрети и разговори. Посебну пажњу обрати нам Кочи Зозе. Он се задржа у дужем разговору са нама. Причамо му о стању у затвору после њиховог бекства, о животу у Елбасанском затвору, о нашем бекству. Упознаје нас са стањем у Албанији, прича нам о широком замаху револуције у Југославији. На крају обећа да ће нам одмах дати курира, који ће нас одвести у Македонију. Један друг Албанац рече нам да се у Лабину налази један партизан из Македоније. Ова вест нас посебно обрадова. Упутисмо се у село да га тражимо. Желимо што пре да га нађемо, да видимо ко је; можда га познајемо. А нека је и непознат, свеједно. Он ће нас упознати са стањем код нас, причаће нам о новостима из Македоније, а свакако ће знати да нам нешто каже и о Кичеву. Ето тог друга. Рекли су му да су дошли Македонци па нас и он тражи. Нестрпљиви смо, чекамо што пре да нам каже све што зна о Македонији. Друг Орак (Кемал Сејфула) прича да је пре неколико дана дошао из кичевског краја. Каже да је на тој територији покрет веома масован и снажан, затим нам прича да је на путу за Албанију, у Струги, дознао да су Кичево и Дебар ослободиле наше јединице. Друг

Кемал нас упознаје са стањем и прича појединости. Све нас интересује, дуго бисмо га слушали само да нам прича о догађајима у Македонији. Посебно нас узбуди вест о ослобођењу Кичева. Значи, наш град је ослобођен. Како ли сада изгледа Кичево: слободан град, партизанска власт, како ли се осећају Кичевчани у свом слободном граду? Ова вест још више повећа нашу носталгију: треба по сваку цену, макар даноноћно путовали, што пре да се стигне у слободни родни град.

На ручку смо се поново видели са Кочи Зозијем. Предложио нам је да ноћас овде спавамо, да се одморимо, а сутра рано јавиће нам се курир и можемо да пођемо.

Данашњи дан прође у сусретима и разговорима са познатим друговима Албанцима који су се окупили у Лабину.

Навече, нешто касније, легли смо да спавамо у једној шупи поред саме зграде, у којој је смештено албанско руководство. Лабин је прилично високо, планинско место, ноћ је доста хладна. Прибијамо се један уз другог, покривамо се сеном, али не помаже. Сада констатујемо да су криминалци имали право што су приликом бекства понели своја одела. Тада смо им се чудили и смејали. За нас је било најважније да побегнемо. Нисмо уопште мислили на пртљаг и на одела. А сада видимо да је ипак требало нешто понети, ако ништа друго, бар неколико ћебади. Неки од нас су чак и ципеле оставили, побегли су у патикама или у изношеним летњим сандалама и већ газе у чарапама.

Јутро, осам сати. Јави нам се друг који је одређен за водича. Млад момак. Прича нам да је старији партизан и с обзиром да је из овог краја Албаније, добро познаје услове и путеве. Поздрависмо се са друговима Албанцима. Друг Кемал нам рече да ће он преко Елбасана брже стићи у Кичево. Замолисмо га да обавести другове да смо здраво и да смо на путу за Кичево.

Као да смо мали партизански одред или некаква патрола. Крећемо се од Лабина према Чемернику. Наш водич се креће веома лако. Овај темпо хода за њега је играчка. Међутим, ми идемо врло тешко. Често га молимо за одмор. Подсмехује се и истовремено прича своје доживљаје из партизанског живота — о борбама које су трајале по цео дан а морали су у току ноћи убрзаним маршем да пређу растојање и од по двадесетак километара, да би изјутра стигли на одређено место, где је требало сачекати непријатељску колону, па би се поново без одмора враћали у своју базу. Алузије на рачун наших ослабљених мишића мало су незгодне, али и поред тога са великим интересовањем слушамо препричавања о портизанском животу, па чак тражимо и даље да нам прича. Уверени смо да ћемо после неколико дана стећи потребну кондицију и надокнадити оно што смо изгубили у затвору у току осамнаестомесечног некретања и гладовања. И ми му причамо о нашој борби у затворима. То га интересује па нас пажљиво слуша, а највише нам завиди што идемо у Југославију. Преко предавања које је слушао у својој јединици добро познаје стање и развитак

покрета код нас. Знао је да постоје велике јединице, масовни покрет, велике слободне територије, па чак и ослобођени градови. Са гордошћу му причамо да је наш град слободан и да ми сада идемо баш тамо.

Око три сата после подне свратили смо у једну усамљену зграду око које по брежуљцима и шумарцима у пречнику од десетак километара лежи разасуто стотинак кућа. Ова зграда била је некада школа, а сада је партијска организација овог краја користи као своју базу за рад и јавке. Тренутно се у овој згради налази само један друг, вероватно секретар Комитета и једна болесна партизанка, која лежи на шаторском крилу на поду. Наш водич се добро познаје са овим другом. Поздрављају се и распитују о многим друговима. И нас представи. Када је дознао да смо Југословени — комунисти, постао је посебно љубазан. Неколико пута је поновио да му је мило што има могућност да види другове Југословене.

Водич му шапатом нешто рече. Извинуше се и обојица пођоше негде. Остали смо сами са болесном другарицом. Прича да је пре двадесетак дана у једној борби лакше рањена. Рана је залечена и сада је остављена овде да се опорави па ће се после поново вратити у свој одред „Чемерник". И она се интересује за живот у затвору, каже да је чула о нашим акцијама. Њена мајка је учествовала у демонстрацијама жена испред Тиранског затвора. И она је тих дана, као омладинка, учествовала у школским демонстрацијама. Другови се враћају, са њима и два сељака носе хлеб, две тестије јогурта и пржена јаја. Секретар

нам каже смешећи се: „Знам да сте као људи који долазе из затвора, гладни и исцрпљени. Наједите се, ово ће вас окрепити — до Чемерника вас очекује прилично тежак пут". Сигурно му је водич казао да идемо тамо.

Путујемо кроз велику непрегледну шуму и, што је најтеже, све узбрдицом. Смрачи се, а ми и даље пешачимо. Водич не даје одмор, стално тврди да ћемо ускоро стићи у базу и тамо се одморити. Тешко идемо, а он форсира брз темпо. Још не може да схвати да ми заиста не можемо да идемо. Ноге нам подрхтавају као да нису наше, просто нас више не држе. Око девет сати, из мрачне шуме, одјекну један снажан глас: „Алт"! Застадосмо. Водич рече своје име и кога води са собом. Продужили смо још десетак минута и испод самог врха планине изашли на једну чистину. Ту је партизанска база. Једна повећа дрвена барака са неколико просторија. Испред саме бараке седи десетак партизана. Поздравили смо се и сели. Повели смо разговор о затворском и партизанском животу. Знојави смо, а лако обучени. Само овде није као у Елбасану, сигурно се налазимо изнад 1.500 метара надморске висине и хладно је — зуби нам цвокоћу. Другови су то приметили па нас уведоше у једну просторију у бараци. Испод мале карбитне лампе седе два Енглеза и један партизан (старији човек), нешто пишу. Водич нам објасни да је то енглеска војна мисија при Народноослободилачкој војсци Албаније, преко које добијају војну помоћ. Скували су нам чај и дадоше неколико ћебади за спавање. Касније нам Енглези омогућише да слушамо емисију Радио-Лондона на

српском језику. Поред осталог слушамо вести о ослобођењу Кичева и Дебра. Објашњавамо им да ми идемо у том правцу. Да није дебелих ћебади, које су нам дали другови, ове ноћи бисмо сигурно премрзли. Овако смо спавали и добро се одморили.

11. СЕПТЕМБАР 1943.

Пут смо наставили рано изјутра. Водич нам говори да данас морамо издржати најтежи део пута. И заиста, ево прошао је ручак, а ми се само пењемо и поново силазимо у некакве амбисе, просто као да се вртимо у једном простору. Потпуно смо изморени. Идемо стално по камену, данашњем путу као да нема краја. Нигде нисмо видели ни село ни кућу, идемо кроз пустињу у којој нема живе душе. Смркава се, ми и даље идемо. Водич опет форсира темпо, а ми смо већ као пијани, једва се држимо на ногама, просто напрежемо и последње снаге само да не паднемо. Неки почињу да рамљу. Санде се жали, боле га табани. Живко исто тако; и Пепи рамље. Да ли ћемо издржати овакав темпо хода по овом тешком терену.

Ноћ је. Идемо кроз стару букову шуму, узбрдицом, тешко дишемо, срце ће нам пробити груди. Наш водич нас куражи, прича да је на крају ове шуме партизанска база. Иако је мрачно, већ се назире крај шуме; кроз разређена стабла примећује се једна блага светлост. На крају шуме спуштају се неколико високих, окомитих стена, а испод њих, као руком разасута, једна мала ливада. Испод самих стена смештена је база — не-

колико шатора и једна колиба исплетена од пруһа. И овде нас дочекаше другарски — спремише нам добру вечеру, дадоше нам дебеле вунене покриваче. Спавамо добро и не осећамо хладноћу.

12. СЕПТЕМБАР 1943.

Изјутра су Живку Туфеку ноге биле потпуно отечене и модре, више не може да иде па смо принуђени да га овде оставимо. Другови Албанци обећаше да ће га, чим оздрави, пребацити у Дебар.

Тешко је да се одвојиш од друга са којим си провео најтежих осамнаест месеци, да се растанеш и то баш сада када верујемо да ћемо се сви заједно поново вратити у Кичево. Јасно нам је да га остављамо код другова — партизана, али се ипак растајемо. Ми продужавамо за Македонију, а он остаје у Албанији. Ми ћемо уђи у наш слободни град и ступити у наше партизанске јединице, а он болестан остаје и даље у овим беспућима. Овај растанак је тежак за све нас, а за Живка, који остаје, сигурно је још тежи. Али шта да се ради, нема другог излаза. Срдачно, али тешко, са сузама у очима, растајемо се. Ми га храбримо — „ускоро да се видимо на нашој слободној територији". Он нас, такође, уверава да ће, чим оздрави, одмах поћи и да ћемо се наћи у Кичеву. Поздравља све другове и цео народ нашег града. Смањена колона продужи.

Истим темпом настављамо према Мортанешу — познатом партизанском селу, још познатијем по команданту партизанског одреда „Мортанеш" Баба Фаји. Он је шеф дервишке секте — бекташ.

Као антифашиста одметнуо се 1941. године са једном групом својих верских припадника и отпочео борбу против Италијана. Партија се касније повезала са њим, примо је комунисте у свој одред, увео комесарске дужности, које заузимају чланови Комунистичке партије Албаније, и тако је његов одред постао партизанска јединица под командом Главног штаба Народноослободилачке војске Албаније.

О партизанском одреду „Мортанеш“ и његовом команданту Баба Фаји много се прича у Албанији. У билтенима које смо добијали у затвору стално смо читали о акцијама овог одреда. Одред „Мортанеш“ сматра се једним од најснажнијих у Албанији.

О Баба Фаји се причају легенде и због тога нестрпљиво очекујемо да видимо овај одред, а посебно његовог команданта. Људи који га познају описују га као чудног јунака: високог два метра, тешког преко сто килограма, са великим брцима и брадом, а ипак је то веома покретан и храбар борац, човек који ужива неприкосновени ауторитет у овом крају и као верски вођа и као командант одреда.

И данас је пут напоран, идемо веома тешким стеновитим тереном, уморни смо као и јуче. Наш водич нас уверава да је пут који данас треба да пређемо много краћи од јучерашњег и, уколико наставимо оваквим темпом, данас ћемо стићи у Мортанеш. Уколико је ово тачно, онда је добро, бар нећемо ноћу пешачити — јер је то посебно тешко.

Сунце је на заласку. Попели смо се на један окомит брег, који се испречио испред нас. Курир нам прича да је Мортанеш испод самог врха овог брега и да ћемо за двадесетак минута стићи тамо.

Од Мортанеша није остало ништа, све је разорено и попаљено. Остало је само камење и пепео. Добро се сећам билтена у којем је била описана борба између одреда „Мортанеш" и једне италијанске колоне, коју су до корена уништили, и освете италијанске артиљерије, која је уништила село и Баба Фајину Текију.

Штаб одреда је смештен у једном од изгорелих конака Текије. На жалост, очекивање нам се није испунило — одред није овде, на челу са својим командантом отишао је у акцију. У штабу одреда налази се само неколико другова: два позадинска радника, интендант одреда и два болесна партизана. Иако је село потпуно уништено, интендантура одреда је одлично снабдевена. Поред осталог, у некој акцији заробили су и велике количине добрих италијанских пића. Домаћини нас овде госте специјалитетима, конзервама, специјално пакованим воћем и прекрасним вермутом, ликером и другим пићем. Интендант је пијан, наставља и даље да пије. Нуди и нас, жели да му правимо друштво. Остали које смо овде затекли не пију.

Спавамо у дворишту, испод самог штаба. Надамо се да ћемо можда изјутра видети Баба Фају.

Другови у Мортанешу су веома љубазни — задржавају нас да останемо још дан-два, да се добро одморимо и нахранимо а за то време, уверавају нас, сигурно ће се вратити одред и Баба

фаја. Овде је врло пријатно, душу је дало за одмор, храна је одлична, другови нас искрено задржавају. Али нама се жури, желимо што пре да стигнемо у Македонију.

13. СЕПТЕМБАР 1943.

Још се није добро ни раздањило а наша мала колона напушта Мортанеш. Према оцени водича до Дебра нам треба још два дана доброг пешачења.

Група се и даље смањује. Овде смо оставили Сандета Пејевског. Није могао више да издржи ово напорно пешачење, и њему су ноге отекле и појавиле се ране на табанима. Скоро су у истом стању и Пепи Јовановски и Љубо Стиховић. Тешко иду, ослањају се на штапове. Помажемо им колико можемо. Они су упорни, не желе да остану, настављају пут са нама.

Путујемо цео дан. Без одмора пролазимо кроз непроходне шуме, испресецане веома окомитим стењем, које нам тешко пада и замара нас. Ципеле су нам, тако рећи, свима дотрајале. Неки већ газе голим ногама, а оштро камење ужасно боде табане. Али смо претрнули, просто не осећамо болове. Ево, цео дан путујемо, а још нисмо видели село. По пропланцима удаљеним од шумске стазе по којој идемо с времена на време кроз разређену шуму примећујемо усамљене куће, као да су остављене да их шибају помахнитали планински ветрови.

Курир нам прича да у овом крају Албаније нема села. Овде људи живе у кућама које гледамо разбацане по планини. Даље нам прича да је становништво овог краја, углавном, повезано са балистима и због тога морамо бити опрезни.

Сунце је одавно зашло. Пада мрак. Лево од стазе по којој идемо, на једном брегу, види се усамљена кућа, иста је као и друге које смо данас видели.

Застајемо. Курир поче да размишља да ли да уђемо у ову кућу и да потражимо храну и преноћиште или да продужимо овако гладни и да преспавамо негде у шуми. Одлучили смо и пошли право према кући. Он добро познаје народне обичаје људи овог краја. Нека је и непријатељ, па чак и у крвној свађи, ако му уђеш у кућу, „закон" му налаже да те дочека, нахрани и да те испрати, а затим се непријатељство наставља.

У затвору смо више пута слушали о животу и обичајима овог становништва. Ови обичаји су кодифицирани непризнатим законом Дуке Ђини о крвним осветама. На пример, стари Цен, сељак из околине Елбасана, причао нам је како једна породица, која је била у крвној свађи са њима — дуговала им крв — из предострожности да неко од њих не би био убијен, није дуго година излазила изван своје куће. За то време из те породице умрло је неколико мушкараца па је због тога и слабе обраде земље та кућа доведена до економске пропасти. — „И једног дана, потпуно неочекивано, појави се у нашем дворишту један мушкарац из породице са којом смо били у свађи. У том тренутку" — причао нам је Цен — „у дворишту смо седели ја, мој брат, наша мајка и још неколико наше деце. Када сам га видео кожа ми се најежила и тренутно, заборављајући народне законе, без размишљања зграбих једно дрво које се налазило испред мене, а мој брат потрча у подрум,

у којем се налазила пушка. Али, истовремено и моја мајка потрча према неочекиваном госту, који је скамењен стајао у нашем дворишту, љубазно се поздрави са човеком од чије руке је погинуо њен најмлађи и највољенији син и уведе га у гостинску собу.

За трен и мене и брата прође узбуђење и надвлада разум. У оваквим тренуцима треба поштовати наше старе законе. У противном, ако се усудимо да убијемо човека у нашем дворишту, породици ћемо нанети срамоту каква се не памти у овом крају, срамоту коју нам никада не би опростили.

Уђосмо и ми у собу, поздрависмо се са гостом. Он је већ био смирен, вероватно је схватио положај и, пошто смо ручали сви заједно, као што је обичај у оваквим приликама, наш крвни непријатељ замолио је за примирје од три месеца, док се заврши жетва, објашњавајући нам да ће му у противном деца помрети од глади. Одговор је требало да му дадне наша мајка. Она је без дугог размишљања устала, пружи му руку и рече: „Ваша три месеца и још један од нас, слободни сте и радите без страха“. Задовољан одговором човек се захвали и пође. Значи, они су четири месеца могли слободно да раде и да живе.

„Чим су истекла четири месеца од овог догађаја“ — причао нам је Цен даље — „мајка једне вечери окупи све мушкарце из наше породице и озбиљно нас укори за срамоту коју носимо, јер су прошле толике године, а ми још увек нисмо вратили крв коју нам дугују. Замоли нас да то учинимо што пре, док је она жива. То је било заду-

жење преко којег се није могло прећи, нити га одлагати. И после двадесетак дана ја сам убио човека, који је пре четири месеца дошао да тражи примирје у нашој кући. И сада сам ево, у затвору, и сваког дана и сваког тренутка очекујем вест о неком убијеном члану моје породице".

То су обичаји и закони који још увек владају у овој земљи.

Приближавајући се усамљеној, од камена сазиданој кући, у глави ми се ређају сећања на приче о обичајима и историји овог народа које сам чуо у затвору.

У малом дворишту седи двоје мале деце и једна средовечна жена. Када је видела да идемо право према њима, жена уђе у кућу, а деца, вероватно уплашена неочекиваним доласком наше групе, потрчаше према удолици лево од стазе и изгубише се у шуми. У дворишту смо застали. Не знамо шта се догађа; нико ништа не говори. У том тренутку из куће изађе домаћин, човек педесетих година, обучен у шиптарску народну ношњу, са пушком у руци. На капи угледасмо албанску националну заставу, што је знак да је активни припадник војне формације „Бази Цани" — зогиста. Пошто смо се поздравили, позвао нас је да уђемо у кућу. Преко трема, дрвеним степеницама, попели смо се на спрат и ушли у једну прилично велику, полумрачну и празну просторију. Иако је унутарња страна прозора прилично велика, њихова спољна страна је сасвим мала и више служи као пушкарница него као прозор за светлост и ваздух. Због тога је цео унутрашњи простор ове куће у сталном мраку, хладноћи и влази. После обичне добродошлице,

кратког и невезаног разговора, домаћин нас упита ко смо и куда идемо. Свима нам се погледи окретоше према водичу, нестрпљиво очекујемо његов одговор.

Водич потпуно смирено и хладнокрвно поче да му прича да смо ми Југословени — политички заробљеници, који су побегли из затвора. О себи рече да је партизан и да је задужен да нас пребаци у Македонију.

Када је чуо да смо Југословени и комунисти, домаћин нас још једном премери погледом и одмах рече да је и он антифашиста, али „зогиста". Но, без обзира на то, рече нам да смо ми гости у његовој кући па треба да се осећамо као да смо на најсигурнијем месту. Хладна и мрачна соба у којој седимо, атмосфера која се осећа у њој и посебно последње питање ко смо и шта смо као да су смањили љубазност и гостопримство са којим нас је дочекао наш домаћин. Хладна језа проструја целим телом. Нисмо проговорили ни реч а према измењеним погледима осећам да то и други осећају. Курир као да примети нашу узнемиреност па исто тако погледом поче да нас успокојава, као да жели да нам каже: „Треба потпуно веровати домаћину да смо на сигурном месту".

Данашње путовање као да је било теже од свих других. Да ли због дужине пута који смо прошли и тешког терена или су нам можда снаге при крају. Много смо преморени и потпуно исцрпљени. Не знам колико је сати, неки већ дремају. Схватајући положај у којем се налазимо, неко од другова предложи да организујемо дежурство у виду страже. Нико се не супротстави предлогу,

али га нико и не прихвати. А ко би од нас ове ноћи могао да то испуни! И без икаквог закључка у вези с предлогом, како ко нађе место у мрачној соби, леже и за трен сви заспасмо.

14. СЕПТЕМБАР 1943.

Изјутра нас домаћин сачека у дворишту. Ведро небо и топли сунчани зраци као да су поручени после ноћи проведене у хладној одаји. Наставили смо синоћни разговор на тему комунисти-националисти. Док волови једу трице из старог лавора, који је постављен испред њих, жена изнесе из куће један велики кукурузни хлеб и једну тестију пуну јогурта. Подиже лавор испред волова, мало га очисти руком и поче да дроби проју, затим сипа јогурт, па лавор стави испред нас, а домаћин позва да заједно доручкујемо. Нисмо ни помислили да је лавор нечист и неизмивен, да је пре неколико минута стока по њему лизала својим језиком. Једемо као да смо кући или у неком пристојном и чистом ресторану. Били смо гладни и није имало шта да се бира. За трен је цео лавор празан. Чини ми се да смо га брже испразнили и боље збрисали но што су то урадили волови са својим трицама.

Домаћин нас испрати до границе свог атара. Ту смо се поздравили са њим. Пожеле нам добар пут и срећу у борби која нам предстоји. На крају испали неколико метака из пушке, што је значило да престаје његова одговорност за наше животе.

Ако издржимо један бржи темпо пешачења, вечерас ћемо стићи у Дебар.

Интересантно, данас је путовање пропраћено општим ћутањем. Нико ништа не пита, нема скоро

никаквог интереса за оно што видимо на путу, а до јуче смо за сваку ситницу тражили објашњење од нашег водича. И међусобно ништа не говоримо. Изгледа да смо сви окупирани нашим уласком у Дебар. Близину Кичева као да већ почињемо да осећамо и као да стварамо представе о поновном сусрету са нашим градом, који у овим моментима, чини нам се, волимо више него икада; о сусрету са друговима, са грађанима.

Те жеље као да нас гурају стрмим албанским планинама. И последње снаге су упрегнуте само да се одржи брзи темпо нашег хода. Као да желимо да смањимо пут између нас и Кичева или да продужимо дан, само да ове вечери стигнемо у Дебар.

Иза високих планина које смо данас прошли почиње да залази сунце. Сада је лакше да се иде — равно је, остаје још да пређемо Дрим, а од реке до Дебра нема више од два до три часа хода. Наш водич, казујући нам правац којим треба да се крећемо, предложи да сами продужимо пут до Дебра, сматрајући да нема потребе и даље да иде са нама, да би могао што скорије да се врати у своју јединицу. Сложисмо се, и после срдачног поздрава и обостране жеље за успех у даљој борби, растасмо се од нашег друга Албанца, са којим смо се толико спријатељили.

Спушта се први мрак. Налазимо се на левој обали Дрима, који је прилично велики. После краћег испитивања одлучили смо да га пређемо десно од пута, рачунајући да је ту најплићи. Река Дрим је у ствари и граница између наше земље и Албаније. Сада смо на нашој територији. После то-

лико ишчекивања, чежње и наде ево сада већ газимо по нашем тлу, осећамо се сигурније. Сели смо. Ово је други одмор у току данашњег дана. Видљивост се потпуно смањује, смркава се.

Друг Јанчица предлаже да останемо овде и преспавамо ноћ. Сматра да немамо снаге за даље пешачење. Заиста, данас као да смо докрајчили и последње снаге, које су преостале у нама. А и непознавање терена и ситуације у овом крају представља известан ризик за наше кретање у тамној ноћи.

Али ко је могао да издржи, да спава у непосредној близини ослобођеног Дебра а да не уђе у њега. И тако преовлада мишљење да наставимо пут за Дебар.

Држећи се оријентације према истоку, у мрачној ноћи пошли смо према Дебру.

Благи брежуљци по којима се пењемо и спуштамо просто као да олакшавају наше кретање и смањују простор до Дебра. После сваког пређеног брежуљка очекујемо да угледамо осветљени Дебар.

Одједном, потпуно неочекивано, неколико пушака припуца у глувој ноћи. Застадосмо. Тишина, нигде ни живе душе. Не можемо да се оријентишемо са које стране долазе пуцњи. Одлучили смо да продужимо, држећи се истог правца. Нисмо прешли ни стотину метара, а пуцњи поново одјекнуше и то са више страна. Добија се утисак као да нас опкољавају.

Застали смо. Шта да се ради, да се вратимо или да наставимо? Док се договарамо, поново одјекнуше пуцњи пушака. Овог пута као да се пуцњава приближава. Без размишљања продужујемо

према Дебру. Нешто као да нас вуче у том правцу. Само што смо се попели на брдашце испред нас, равницом у помрчини као муње блеснуше пушке, настаде страшна пуцњава, као да се води нека тешка борба, у којој се муниција не штеди. Значи, упали смо у неку клопку, из које нема излаза. Назад се не може, у том правцу се највише пуца, напред исто тако, и лево и десно од нас — свуда, као да смо упали у неки пакао и не преостаје ти ништа друго осим да идеш и баш преко њега да изиђеш на чистину.

Без речи, кроз кишу куршума, настављамо да идемо, држећи се истог правца. Идући равном стазом са леве стране, из једне долине, чу се викање групе људи. Неразумљиви повици, пропраћени повременим пуцњима, приближавају нам се. Исто се догађа и на десној страни. Они још гласније вичу или нам се због близине тако чини. Много је мрачно. Ништа се не види, али по гласовима, који допиру до нас чини нам се да су се приближили. И одједном се нађосмо између две групе. Као да је то уговорено место где треба да се састану ови непознати људи. Али то није све, потпуно се јасно види да са околних брежуљака пристижу и други. Уосталом, чује се и њихов долазак. Настављамо пут измешани са гомилом која и даље с времена на време пуца и виче. Али ко су ови људи? И зашто се баш овако без икаквог реда уз пуцњаву и страшну, просто дивљачку вику крећу у мрачној ноћи!? Нађосмо се међу њима и идемо заједно. А не знамо ко су ни шта су, а још мање где иду. По свему изгледа да нису наши, нису поштени људи, али ко су то нико од нас не

зна. Збили смо се један до другог и идемо опрезно. Не смемо да застанемо, плашимио се да нас не открију; да се одвојимо лево или десно од групе такође је немогуће. Група се стално повећава.

Шапатом се договарамо да се не одвајамо и да идемо заједно са њима, све док не наиђемо на неку погодну могућност за издвајање. Ћутећи пешачимо са гомилом која не престаје да пуца и виче. Један старији човек поче да корача сасвим поред нас. Чудно бульи у нас, као да нешто сумња. Одједном се нађе међу нама и тихо нас на македонском упита одакле смо? Ћутимо, правимо се као да не разумемо македонски. Он и даље инсистира да му кажемо ко смо и куда идемо. Али ми упорно ћутимо. На крају нам рече да је још првог тренутка приметио и зна да смо Македонци. Али га чуди шта тражимо овде и зашто смо пошли са овима. — „Ако вас препознају, убиће вас због одела".

Крв нам се следи. Занемели смо! И не само што нисмо хтели но ко зна и да ли бисмо могли да бисмо могли да било шта кажемо у овом тренутку. Старац примети да смо се уплашили, још једном саже главу према нама и рече нам: „Не плашите се, ја вас нећу издати, али се чувајте!", па се изгуби у помрчини међу људима. Нисмо имали куда, ништа нам није преостајало осим да продужимо пут.

Скоро је дванаест сати ноћу, а још нисмо у Дебру. Да ли смо погрешили пут и идемо у неком другом правцу или можда наш прорачун није био тачан, јер пут од Дрима до Дебра може да се пређе за два-три сата. Ако је ово друго тачно, ипак ћемо стићи, али ако идемо у неком другом прав-

цу . . .? Као да смо се препустили случају: где нас води тамо ћемо стићи, просто у глави више нема места за размишљање.

„Колона“ застајкује, поче спорије да се креће, тишина замени повике и пуцњаву. Људи око нас иду опрезније, разређују се у стрељачки строј, пушке су им наготове.

Шта ли је сада ово? Држимо се један за другог и идемо. Одједном по нама осу снажна пушчана и митраљеска ватра. Куршуми лете око нас. Људи у чијој се средини налазимо одговорише плотуном. Отпоче страшна борба, нађосмо се усред ватре. Легли смо у бразду, поред које се налазимо. Заклон је добар. Борба се преноси лево од нас. Искористили смо тренутак и, пузећи браздом, спустисмо се сасвим десно у једну велику долину.

Сада смо потпуно одвојени од башибозука и изван дејства куршума. Заобиђосмо долину и нађосмо се на цести, испред самог улаза у Дебар. Упутисмо се према граду. Чим смо се приближили првим кућама, наишли смо на једну партизанску заседу. Одјекну снажно „Стој“ и без икаквог објашњења, не дајући нам могућност да кажемо ко смо и одакле долазимо, спроведоше нас у једну зграду и затворише у једну просторију у приземљу. Опет у затвору. Значи, ми нисмо за слободу — правимо шале. Потпуно нам је јасно да се ради о некој грешци или неспоразуму.

После извесног времена у просторију уђе један партизан — Албанац. Распитује се ко смо и одакле долазимо. Рекли смо му. Одмах за њим је дошао један други партизан. Рече нам да је за-

меник комесара албанског батаљона који се налази у Дебру. Одведе нас у канцеларију у којој је смештен његов штаб, извињава се због овог случаја; прича нам да имају велике тешкоће са становништвом околних села. Због тешкоћа у снабдевању најелементарнијим животним потребама, оно свако вече, сваки дан, у групама или појединачно, напада на магацине и друге објекте који су заплењени од Италијана. То су, уосталом, и навике, створене кроз историју — када се распада једна држава да се граби, да се пљачка и да се расипа све што је било државно.

И, ево, сваке ноћи водимо борбу да сачувамо магацине. Ово стање подгревају и подржавају бајрактари (то су угледни људи, вође племена, ауторитети за којима се у оваквим ситуацијама поводи заостало и сиромашно становништво). Њима конвенира неред и безвлашће, јер они тада представљају некакву „власт" у својим селима и међу својим саплеменицима.

Сметају им напори за стабилизацију народноослободилачке власти, јер елиминишу њихову улогу „вођа". Зато су они увек главни носиоци нереда. У таквим условима они лакше налазе компромисе за решавање међусобних расправа, ривалства и слично. Ето, то је та стихија што се ноћас кретала према Дебру. „Ако вас осете, готови сте. Много пазите. Чим вам се пружи прилика, одвојите се и бежите" ... Прича нам да су у Дебру два батаљона: један македонски, један албански. Посебну тешкоћу и опасност представљају и бај-

рактари, који се са својим наоружаним људима налазе у Дебру.

Много смо уморни. Другови нам донесоше неколико ћебади, легосмо и одмах заспасмо.

15. СЕПТЕМБАР 1943.

Изјутра смо се упутили у касарну, рекоше нам да је тамо смештен македонски батаљон. У дворишту сретосмо друга Крсту Црвенковског. Сви се радујемо што смо наишли баш на њега — друга којег сви познајемо. Он је био са нама заједно у Тиранском затвору, био нам је партијски руководилац. Застаде са нама. И он се радује. Интересује се за остале другове. Причамо му да смо побегли из Елбасана и да последњих дана нисмо имали никакве везе са Тиранским затвором и да уопште не знамо шта се догађа са њима.

Уђосмо у касарну. Магацини су пуни одела, оружја и другог ратног материјала. Обукосмо италијанске војничке униформе и наоружасмо се. Више нисмо робијаши, сада већ личимо на војнике. Изашли смо да се прошетамо градом. Друг Крсте нам прича да је стање у Дебру прилично тешко. У самом граду се налазе скоро сви бајрактари из околине Дебра и сваки са собом води по стотину а неки и више стотина наоружаних људи. Међу њима има разних политичких оријентација и струјања. Већина су балисти, зогисти, башибозук, реакција. Аћим Леши, Цен Елези и још неки мање значајни су за сарадњу са народноослободилачким покретом, а други су реакција. Воде се некакви преговори, али је стање веома напето и

сваког тренутка може доћи до веома тешких сукоба. То се уосталом може видети и на улицама града: стотине наоружаних људи, ко зна ко су, шта су и са ким су. Наоружани бајрактари, у пратњи својих чувара, парадирају градом. Бројем људи који иду за њима манифестују своју снагу, стално се свађају између себе а посебно са представницима народноослободилачког покрета. Стање је страшно наелектрисано — најмањи повод може да изазове сукоб.

Друг Крсте нам рече да је стигла још једна група политичких затвореника из затвора у Бурелу. Предложи нам да се одморимо, а сутра изјутра да сви заједно пођемо за Кичево.

У одмарању и разговору дан смо провели у касарни.

Чим падне ноћ па до самог свитања, касарну и магацине стално нападају пљачкаши. Цела ноћ је протекла у борби, па смо и ми неколико пута заузимали положаје и кроз утврђене прозоре пуцали и бацали бомбе на гомилу коју ништа не зауставља. Стравична слика: за неколико пари одела, цокула или за неколико ћебади свако вече се лије крв и падају људске жртве.

16. СЕПТЕМБАР 1943.

Изјутра око 8 сати ми и другови који су се вратили из Бурела, укупно око стотину добро наоружаних људи спремно смо у кругу касарне очекивали покрет. Стиже и друг Крсте, даде нам неколико писама да их предамо у Кичеву.

Колона пође долином Радике, према Јами, истим путем којим смо ишли пре осамнаест месеци, везани ланцима и чувани бајонетима окупаторских карабинијера. Истим путем... али сада идемо нашом слободном територијом, крећемо се према нашем слободном граду.

Иако је јесен, данашњи дан је сунчан и топао, исто као и онај маја 1942. године, када су нас водили за Албанију. Али данашњи дан чини нам се да је сунчанији, лепши и распеванији. Боја шуме почиње да жути, осушено лишће, попадало испод столетњих стабала, јасно наговештава јесен. Па и поред тога у мени преовлађује осећај разиграног пролећа а не јесени.

Сви желимо што пре да стигнемо у Кичево, а посебно ми Кичевчани. Али колона се креће врло споро, преморени смо и изнурени. Осим тога сада нам је и товар тежак. Поред оружја носимо ранце пуне војничке опреме. Многи другови у Дебру су узели нове војничке цокуле, сматрали су да ће им бити боље. Међутим, нове ципеле, које нису по мери, убијају и праве ране. Због тога су одмори чести, споро се крећемо.

Поче да се смркава, а ми тек што смо прошли Јаму и спуштамо се према Просишту. Потребна су још три-четири сата доброг хода па да стигнемо у Извор. Иако уморни, форсирамо кретање, желимо што скорије да се видимо са друговима из „Копачке", да нам причају новости о Кичеву, о нашим познатим друговима.

Поноћ. Улазимо у Извор. Нигде светлости, нема живе душе, нема познатих кућа поред пута. Осећамо мирис паљевине и угашеног пожара. Зна-

чи, село је изгорело. Упутисмо се према железничкој станици. Два партизана дежурају. Причају нам да су Италијани пре саме капитулације запалили Извор, а становништво се разбежало по околним селима.

До Кичева остаје још 14 километара. Више не можемо да пешачимо. Другови су нам помогли да се сместимо у разрушеним просторијама железничке станице; легли смо да преспавамо.

17. СЕПТЕМБАР 1943.

Рано изјутра пробудила нас је галама испред железничке станице. Изађосмо, сунце је већ изгрејало. На перону пуно народа. Припрема се једна композиција. Сељаци нам причају да је нова власт у Кичеву организовала редовну саобраћајну везу између Кичева и Извора. Сељаци Копачије иду овим возом сваког дана у Кичево, а увече се враћају назад. Иако изгорео, Извор никада није био овако ведар и жив. Мушкарци, жене, деца испунили су перон, пењу се у воз, певају партизанске песме, нове, о нашој војсци. Први пут их слушамо. Измешали смо се са окупљеним народом. Због нас су композицији прикључили још неколико отворених вагона. Интересантно, композиција је без локомотиве, креће се захваљујући природној низбрдици.

Мали воз, без машине, „лети“ поред Треске. После пола сата „брзе“ и пријатне вожње, партизанска композиција застаде испред железничке станице првог слободног града.

ТОМЕ БУКЛЕСКИ

ПУТОВАЊЕ ДО СВАНУЋА

Језички редактор

Благоје Сворцан, проф.

*

Технички уредник

Андро Стругар

*

Коректор

Гордана Роси

*

Насловна страна

Мирослав Вајић

Штампање завршено јула 1968.

Тираж 3.000

Цена 14 дин.

Штампа: Издавачко-штампарско предузеће „Обод" — Цетиње

